

Bosna - Hersekte Timar Sisteminin İnkışafında Bazı Hususiyetler

Yazan :

Doçent Dr. *Nedim Filipoviç*

(Sarayevo)

Bu yazının sıklet noktası Bosna - Hersekteki *ocaklık timarlar* meselesidir. Bu mesele şimdiye kadar Yugoslav tarih ilminde ele alınmamış, bâkir bir mevzudur. İşte Yugoslav arşivlerindeki malzemeye istinaden araştırmalar yaparak elde ettiğim neticelerin bir hü-lâsasını ve bu mesele hakkındaki görüşümü burada sunmak isterim. Onun için bu meselenin başlıca noktalarını, geniş tahlillere ve tetkik olunan malzemenin arz ettiği müteaddit misallerin tafsilâtına girişmeden, hazır neticeler şeklinde bildirmekle iktifa ediyorum.

Bosna - Hersek bölgesinde bir *Ocak*'ta, bir ailede tevarüs edilen timarlar yani *Ocaklık Timarlar* meselesini daha evvel neşretmiş olduğum bazı makalelerimde işaret etmiştim [1]. Ocaklık timarlar hakkında Yugoslav tarih ilminde tetkik neşredilmemiş olması keyfiyeti bir tesadüf eseri değildir. Bu keyfiyetin birkaç esaslı sebebi vardı. Her halde her şeyden evvel Bosna - Hersek'in eski Avusturya - Macaristan imparatorluğunun çerçevesi içine girdiği andan itibaren İkinci Umumî Harbin çıkmasına kadarki vaziyetini bu sebepler arasına koyup saymak icabeder. Bu devirde Bosna - Hersek tarihçiliği kendi tekâmülünün ilk safhasında bulunuyordu. Aynı zamanda mazinin ve iki neslin yerlerini birbirlerine bırakmakta oldukları bir çağın bir çok içtimaî, fikrî, millî ve ahlâkî hurafeleriyle meşbudu.

Bundan başka bizim tarih ilmimiz yalnız Bosna - Hersekte değil, bütün Yugoslav bölgelerinde vaki olan her günkü siyasî mücadelelerin vasıtasız tazyiki ve tesiri altında inkışaf etmekteydi. Bosna - Hersek asillerinin bir aile dahilinde azaları tarafından tevarüs

[1] Pregled mecmuası, Saray - Bosna, 1953, sayı 2 ve 5.

edilen timarları hakkında neşrettiğim bir makalede bugünkü kadar elde edilen tarihî malzemeye dayanarak *Bosna - Hersek asillerinin toprak ve servetlerinin Türklerin oraları fethetmesinden evvelki zamanlardan tevarüs edilip, Türklerin bu ülkedeki hâkimiyetlerinin sonuna kadar muhafaza edildiğine* dair elde hiç bir delil olmadığını tesbit etmiştim. Burada ilâve etmeliyiz ki, bu mesele üzerinde duran Yugoslav ve ecnebi tarihçiler *Bosna - Hersek asillerinin gûya eski Bogumil asillerinin ahfadı olmak sıfatile Osmanlıların hâkimiyeti zamanında da kendi topraklarına mülkiyet yolu ile bütün eski hak ve imtiyazlarla sahip olduklarına* dair de inanılır ilmî deliller göstermeğe muvaffak olamamışlardır^[2]. Müteaddit müdekkiklerin bu meseleye ait ifade tarzlarının ne şekil ne de mahiyet itibariyle, birbirlerine mutabık olamadıkları da meydandadır.

Fakat şurası muhakkaktır ki, bu mesele hakkında ortaya sürülen görüşler, (Yugoslav tarih ilminin yeni inkişaf safhasında gerek daha şümüllü ve daha çok taraflı bir surette Türk tarih menbalarını tetkik ve gerekse eski görüşleri daha azimli olarak tenkid eden ve böylece bu konunun daha ilmî bir şekilde tetkik edilip aydınlatılması bakımından yeni çığırılar açan bazı tarihçilerimiz müstesna olmak üzere) yukarıda işaret ettiğimiz *Bogumil nazariyesi* etrafında, bir mihver etrafında olduğu gibi, devredip durmaktadır. Hakikati halde bu mesele etrafında serdedilmiş fikirlerin pek çoğu muhafazakâr ve ekseriyetle romantik bir mahiyet taşıyor ve tarihî vak'a ve meselelerin yalancı bir ışık altında gösterilmesine sebebiyet veriyordu. Şu fikirler, Yugoslav istoriografyasının geçirdiği sözü geçen zengin bir vak'a ve değişme diyapazonunun içtimaî, millî ve siyasî meselelerin ve bunlardan doğan tenakuzların ilmî sahada aksi tesirlerinden başka bir şey değildi. Eğer Avusturya - Macaristan'ın Bosna - Hersek'teki hâkimiyeti zamanında tarih ilmi sahasında mümessilleri olan esas içtimaî ve siyasî kuvvetlerin bir tablosunu basit ve kabataslak bir şekilde çizmek istiyecek olursak, bu kuvvetlerin tertibi şu suretle olacaktı. Bir tarafta müslüman köylü ve san'atçı halk külesiyle birlikte müslüman feodal asilleri, bir

[2] Bu hususta bazı muasır Türk tarihçilerinin görüşleri karakteristiktir. Bu âlimler Osmanlı feodalitesinin gerek umumî mahiyette olan meselelerinden gerekse müşahhas dâvalarından bahsederken *Çiro Truhelka*'nın Bosna - Hersek'teki Osmanlı feodalitesinin inkişafı hakkındaki fikirlerine müracaat ederek Truhelkanın Bosna - Hersek asiller sınıfının menşei ve vaziyetine dair görüşlerini kuvvetle tebarüz ettirmektedirler.

tarafıta hıristiyan serf kütlesi ve onunla millî ve siyâsî bağlarla bağlanmış hıristiyan şehir burjuvazisi, diğêr tarafıta ise Bosna - Hersek-teki hâkimiyetini, mevcut millî, içtimaî ve siyâsî ayrılık ve tezahlardan istifade ederek kuvvetlendiren Avusturya - Macaristan müstevlî hükûmeti. Üstelik bütün bu karışık durum daha geniş bir çerçeve içinde bulunuyordu ki, o da Avusturya - Macarista'nın Balkanlardaki ilerleyip genişlemesi ve Cenup İslavlarının millî hürriyelerini kazanıp birleşmeleri meseleleri idi.

Bu bakımdan Osmanlı hâkimiyeti zamanında elde ettikleri toprak ve imtiyazlarını var kuvvetleriyle müdafaaya kalkışan ve bütün bunlara kuvvetli bir an'ane, tarihî - hukukî meşruiyet ve münakaşa kabul etmez bir hakikat manzarasını vermeğe çalışan büyük arazi sahibi Bosna - Hersek beylerinin mümessili *Safvet Bey Başagiç*'in iddiaları çok enteresandır. Tarih ilminin ilk adımlarını takip eden romantik taraflarını bir yana bıraksak bile diyebiliriz ki, *Safvet Bey*'in bütün edebî ve ilmî eserleri baştan başa bu gaye ile meydana getirilmiş ve bu yüzden bazı çok mühim peşin hükümleri isbat etmek gayretile hadiseleri yanlış bir ışık altında göstermek, mesned-siz iddialar ileri sürmek ve ciddî ve derin tahlillere girişmeden büyük neticeler çıkarmak gibi zaafılardan kendini kurtaramamıştır. Bu hususta Safvet beyin bir zaman çıkardığı «İbret» gazetesinde intişar eden makaleleri dikkate şayandır. Bu makaleler Bosna - Hersek müslüman asilleri meselesinden, ziraat ekonomisindeki içtimaî münasebetlerden, halkın ve asillerin dâvalarından ve saireden bahseder. «İbret» gazetesinin birinci sayısında Safvet bey, bu gazeteyi Avusturya - Macaristan hükûmetinin muhafazakâr ve oportünist siyasetine rağmen, Bosna - Hersek'teki içtimaî - siyâsî inkişaf ile sınıf menfaatleri tehlikede olan beylerin dâvasını müdafaa etmek için çıkarmağa başladığını açıkça izah etmektedir [3].

Çiro Truhelka'nın bu mesele hakkındaki görüşü de Safvet beyin bu görüşüne bağlanmaktadır. Safvet beye nazaran daha ciddî, daha geniş fikirli ve daha çok taraflı bir müdekkik olan Truhelka, umumiyetle Osmanlı feodalizmi ve ayrıca Bosna - Hersekteki Osmanlı hâkimiyeti üzerindeki çeşitli makale ve etüdlerle Yugoslav milletlerinin Türk hâkimiyeti devri hakkında yapılmış araştırmalar saha-

[3] Oğledalo (İbret) gazetesini. Bu gazeteye 1907 senesinin 31 Mayısından 23 Ağustosuna kadar Saray - Bosna'da çıkıyordu.

sında büyük bir başarı göstermiştir [4]. Fakat bütün bu mesaisi, bilhassa ziraî ve hukukî meselelerden bahseden eserleri, Safvet beyin de açıktan açığa ve büyük bir samimiyetle müdafaa ettiği yanlış ve muhafazakâr neticelere varmağa müteveccihdir. Esasen *Truhelka*'nın elde ettiği müteaddit ilmî neticeler, Bosna - Hersek asillerinin menşei, rolü ve ehemmiyeti hakkındaki esas fikirleriyle açık bir tenakuz halinde bulunur.

Bosna-Hersek'te hüküm süren toprak tasarruf şeklinin mirî arazi rejimi olduğunu itiraf ve devletin idarî ve hukukî hâkimiyetini ve bu hususta Bosna - Hersek zaim ve sipahilerinin her türlü imtiyaz ve kuvvetten âri olduklarını tesbit etmesi keyfiyeti onun esas tezlerini kuvvetten düşürür. Bilhassa 1911 yılında, yani serflerin para vermek suretile hürriyetlerini kazanması meselesinin günün konusu olduğu bir zamanda çıkan *Die Geschitliche Grundlage der bosnischen Agrarfrage* (Bosnadaki toprak meselesinin tarihî esası) adlı eseri bu hususta çok karakteristiktir. Bu eserde Avusturya - Macaristan hükûmetinin *hofrat*'ı yani saray müşaviri *Ciro Truhelka* o zaman Bosna - Hersek Landtagspräsident'i yani parlamento başkanı olan *Safvet Bey Başagiç*'in «İbret» gazetesinde yazdığı makalelere müracaat etmektedir. *Ç. Truhelka*, müslüman asillerle işbirliği yapıp Bosna - Hersek'te millî kurtuluş mücadelesini ve içtimaî - siyasî ilerlemeyi engellemek suretile hâkimiyetini devam ettiren Avusturya - Macaristanın menfaatlerinin müdafiiydi. Avusturya - Macaristan imparatorluğundaki müteaddit tarihçi ve hukukçular eserlerinde Avusturya - Macaristan'ın Bosna - Hersek'teki menfaatlerini savunan aynı hattı hareketi takip ediyorlardı; Bosna - Hersek müslüman asilleriyle yaptığı işbirliği Avusturya - Macaristan hükûmeti için geçici siyasî menfaatler bakımından her ne kadar faydeli idi ise de, müstevilere karşı koyan millî mücadeleye kuvvetli bir içtimaî muh-

[4] *Ciro Truhelka*'nın bu meseleye dair en mühim ve en esaslı eseri her halde «İstorička podloga agrarnog pitanja u Bosni i Hercegovini» (Bosna - Hersek'te arazi meselesinin tarihî esası) adlı eseridir, *Glasnik Zemaljskog, muzeja u Sarajevu*, sayı XXVII, 1915.— Bu etüd çok çapraşık bir mesele hakkında kat'i ve itiraz götürmez bir hüküm ileri sürmek maksadile yazılmıştır. Bu etüdde müellif izahlarının bazı mühim noktalardaki tenakuzlarına meydan vermemeğe muvaffak olamamıştır. Sözü geçen tenakuzlar, müellif Osmanlı İmparatorluğunun Bosna - Hersek'teki toprak rejimini tahlil ve izah ederken ve aynı zamanda Osmanlıların fethiyle feodal sınıfına kabul edilmiş eski bogumil asillerinin vaziyetinde hiç bir değişiklik vâki olmadığı iddiasını ileri sürerken sarahatle kendini göstermektedir.

teva veren halledilmemiş toprak meselesi büyük müşkülât tevliid ediyordu. Bu keyfiyet bilhassa *Eduard Eichler*'in Viyanada 1889 da çıkan *Das Justizwesen Bosniens und der Herzegowina* ve *Karl Grünberg*'in Leipzigde 1911 de neşredilen «Agrarverfassung und das Gründentlastungs problemen Bosnien und der Herzegowina» adlı eserlerinde belli olmaktadır.

Bu iki müellifi misal olarak kasten zikrettik, zira bunların biri daha evvel, öbürü ise aynı zamanda Bosna - Hersek asilleri ve onların tasarruf şekli meselesinde esas hatlarla Ç. Truhelka ile hemfikirler. Onlar dahi, Ç. *Truhelka* gibi, arazi-i mirîye ve Türk hukuk ve idaresi mukaddematından Bosna - Hersek asillerinin irsî toprak tasarrufu, yani mülk toprakları oluşu neticesini istihraç ediyorlar. Safvet beyden başlayarak bütün sözü geçen müelliflerin meşhur Sırp Müellifi *Stoyan Novaković*'in şöhret ve salâhiyetine müracaat etmeleri dikkate şayandır. Bu müsteit tarihçi ve siyaset adamı bir kaç eserinde Yugoslav memleketlerindeki Osmanlı feodalizminin asıl meselelerine temas etmiştir. Türk dilini bilmediğinden ikinci veya üçüncü elden topladığı malûmata dayanarak ve Osmanlı hâkimiyetinden evvelki zamana ait Yugoslav içtimaî ve siyasî müesseseleri hakkındaki kendi geniş bilgisinden istifade suretile bir kaç ilmî sentez yapmağa teşebbüs etmiştir. Bu sentezler vaktile yugoslav tarih ilmi sahasında mühim bir başarı teşkil etmiş olmakla beraber, bu sahada bir çok büyük fikir ve mütalâa hatalarına yol açmaktaydı. Bu müsteit tarihçinin misali bize, *mühim ilmî meselelerin halledilmesi için bir ilmî disiplinin muayyen bir seviyeye yükselmesinin ne kadar lâzım olduğunu* açıkça gösteriyor. Fakat bana öyle geliyor ki, *St. Novaković*'in Bosna - Hersek asilleri ve onların toprak ve servetleri hakkında vardığı neticeler başlıca iki şey aksettiriyor :

1. Bosna - Hersek'in siyasî, içtimaî ve millî meselelerinin, Yugoslav milletlerinin ve onların iki hür devletini teşkil eden Sırbistan ve Kara - Dağın kurtuluş mücadelelerinin tam merkezinde bulunduğu bir zamanda *St. Novaković*'in vekil olarak Sırp hükûmetinde temsil ettiği kuvvetlerin aldığı siyasî ve içtimaî veçhe.

2. Şark ve garp tarih menbalarının sentezini yapmak suretile yazdığı *Geschichte des Osmanischen Reiches* adlı muazzam eseriyle Osmanlı imparatorluğunun ilmî tarihinin temelini atan *Josef Hammer*'in heybetli gölgesinin *Stoyan Novaković*'in ve Osmanlı tari-

hinin diğer müdekkiklerinin eserleri üzerinde kendini hissettirmemesi keyfiyettir. Bosna - Hersek feodallerinin Osmanlı hükûmetinin son on yıllarındaki coşkun ve anarşik kuvvetinin bizzat muasır ve şahidi olan *J. Hammer*, bunların servet, kuvvet ve nüfuzlarının kökünü Anadolu bölgesindeki bazı misallerine, meselâ Kürt aşiretlerinin beylerinininkine kıyasen Osmanlı fethinden evvelki zamana irtica mütemayildi. Halbuki *Hammer*'in eserinin ehemmiyet ve tesiri Osmanlı İmparatorluğunun tarihini tetkik eden *Zinkeisen*, *Jorga*, *Gibbons* ve sair büyük tarihçilerin eserlerinden sonra bile azalmamıştır. Avrupa tarih ilim âleminde ilk defa olarak Osmanlı İmparatorluğu tarihinin muazzam bir ilmî sentezini yapan *Hammer*, kendisinin insanı şaşırtacak kadar geniş istidad ve çalışma kabiliyetine rağmen, ne tetkik edilecek mevzuun vüs'ati, ne de Osmanlı İmparatorluğu hakkındaki tarih ilminin o zamanki durumu yüzünden Osmanlı İmparatorluğunun teker teker eyalet ve sancaklarını alarak herbirisinin inkışafındaki hususiyetleri sağlam ve tafsilâtlı bir şekilde tetkik edemezdi.

Krallık Yugoslavyası zamanında, Osmanlı hâkimiyeti devrindeki Bosna - Hersek'in tarihi üzerinde çalışmalara devam edilmiştir. *Ç. Truhelka*'dan başka Bosna'da Osmanlı devri hakkındaki çok değerli ve orijinal eserleriyle iki büyük âlim temayüz etmiştir. Bunlar *Hamdi Kreşevlyakoviç* ve *Vladislav Skariç*'tirler. *H. Kreşevlyakoviç*'in bizi burada alâkalandıran mevzudaki başarısı Bosna - Hersek kale ve kaptanlıklarının mazisini tetkik etmek suretile Bosna - Hersek asillerinin Osmanlı devrindeki rolü ve kuvveti meselesinin çözülmesi yolunda gayet toplu ve verimli malzeme vermiş olmaktan ibarettir [5]. *Kreşevlyakoviç*'in bir kaç bin sahife tutan sair eserleri yalnız Bosna - Hersek'in Osmanlı devrindeki maddî harsı ve iktisadî faaliyeti tarihi bakımından değil, çeşitli ve müteaddit tafsilâtlarıyla Bosna - Hersek feodal sınıfının ehemmiyet ve mahiyeti hakkında da çok faydeli malûmat vermektedir.

[5] Bu müellifin bu meselenin halledilmesine yardım eden en yeni eserlerinden evvel emirde şunları zikretmeliyiz : Kitap halinde çıkan «Bosna - Hersek'te kapudanlıklar» adlı büyük etüdü (Saray - Bosna, 1954) «Bosna - Hersek'te kapudanlıklar ve kapudanlar» — Bosna - Hersek Tarih Kurumunun «Godišnjak» adlı yıllık mecmuası, 1950 — «Cennetizâdeler» Bosna - Hersek'teki bir feodal ailenin tarihçesi — Bosna - Hersek İlmî Cemiyetinin «Radovi» adlı yıllık mecmuası, cild II — Bosna - Hersek'te kuleler ve ocaklar — Bosna - Hersek tarihi âbideler ve tabiat nedretleri Koruma Enstitüsünün «Godišnjak» adlı yıllık dergisi, cilt II, 1954; bu derginin aynı sayısında Hamdija Kapidžić ile birlikte yazdığı «Eski Hersek Kaleleri».

Vladislav Skariç'i o zamana kadar Osmanlı devri tarihini tetkik eden âlimlerden ayıran cihet kendisinin içtimaî ve millî görüş noktası ve Osmanlı tarihi kaynaklarını ciddî bir şekilde tetkik etmesi keyfiyetidir. Skariç'in bütün eserlerinde Bosna'daki Osmanlı feodal sisteminin prensip itibariyle daha başlangıcından Osmanlı İmparatorluğunun diğer bölgelerindeki teşkilât prensiplerine dayandığı ve Bosna - Hersek asillerinin timarlarının tevarüs edilip edilmemesi meselesinin 15 inci ve 16 ncı asırlarda yani klasik timar sisteminin en yüksek noktasını bulduğu bir devirde aramak lâzım geldiği belli olur. Bilhassa iki şey bunu gösteriyor.

1. Onun çiftlik teşkil etme meselesi hakkındaki bazı tahminleri ve vardığı neticeler [6].

2. Bosna - Hersek'teki timar teşkilâtına dair tarihî kaynakları tetkik ettiği dikkat ve itina.

Fakat neşrettiği «Bosna sipahilerinin 1711 deki yoklama defteri» adlı eseri [7] Bosna - Hersek'teki timar sisteminin 16 ncı asırdan sonraki inkişafını hiç anlamadığını göstermektedir. Yayınlandığı metnin ön sözünde ve şerhindeki kendisini hayret içinde bırakıp çözüme muktedir olamadığı bir çok şeyler ve meseleler bütün bunların arkasında sipahi ailelerinde kalan ve muayyen kaide ve kurallara göre aile azaları arasında taksim olunan *ocaklık timar* müesseselerinin gizlendiğini aklına bile getirmediğini belirtmektedir. *Tahvil* tabirini yanlış anlaması dahi sözü geçen defterin çok kıymetli malzemesi arkasında Ocaklık timar müessesesinin mevcut olduğunu sezmemek ve bundan çok faydeli neticeler çıkarmak yolunu kendisine kapamıştır.

H. Kreşevlyakoviç'in ve *VI. Skariç*'in ilmî çalışmalarının dikkate şayan tarafı, bu çalışmaların kuvvet ve alâkalarının menba ve mansaplarını kendilerini müdekkik heyecaniyle vakfettikleri ilmî meselelerde bulunmasıdır. Onun için eserlerinde yaşadıkları içtimaî muhitin kaçınılmaz tesiri ancak dolambaçlı yollarla kendini hissettirir.

[6] Bu arada, İstanbul Başvekâlet Arşivindeki Bosna - Hersek'e ait tahrir defterlerinin muhtevassından hiç haberdar olmadığı halde Bosna - Hersek'te çiftlik teşkil etme oluşunun başlangıcının bir çok Yugoslav tarihçilerinin aksine, daha evvelki zamana ircai lüzumundan bahsetmiştir. Bu husustaki en yeni incelemeler bu görüşün ne derecede doğru olduğunu göstermektedir.

[7] Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarejevu, XLII, 1930.

Osmanlı feodalizminin Yugoslav ülkelerindeki inkişafı hakkında tetkikler yapan diğer bazı tarihçi ve müelliflere gelince, bu hususta durum değişiyor. Meselâ 1920 de *Sırp köylülerinin Osmanlı hâkimiyeti zamanındaki zirâî - hukukî münasebetlerinin tarihi* adlı eseri [8] neşreden *Momçilo Ninçiç* alalım. Bu eser Osmanlı Timar sistemi hakkındaki iddiaları bazı esas hatlarında doğru olmakla beraber, tarihî kaynaklar malzemesi üzerinde orijinal ilmî çalışmaların neticesi olmaktan ziyade, ikinci elden zekâ ile toplanmış mütalâa ve malûmattan ibarettir. Siyasî gaye ile yazılmış olup 1920 de, yani toprak reformunun günün meselesi olduğu bir zamanda neşredilmesi tesadüfî değildir. Bu münasebetle *Ninçiç*'in Osmanlı içtimaî nizamının *feodalizm* olmadığı telâkkisinin taraftarı olduğunu zikrederim ki, bazı diğer Yugoslav âlimlerinin de taraflısı oldukları bu telâkki Osmanlı feodalizminin mühim meselelerinin halledilmesine yol kapamaktadır [9].

Şurasını zikretmek lâzım gelir ki, *Ninçiç* Osmanlı feodallerinden bahsederken hükûmet merkezinin kuvvetten düşmeğe yüz tuttuğu zamanlarda timarlarının tevarüs yoluyla ailelerinde kaldığını söylemektedir. Fakat, bu malûmatı konkret mühim neticeler istihraç edilebilecek derecede tahlil edilmiş ve tefsilâtlandırılmış bir tez şeklinde vermiyor. Bu yüzden serdettiği iddialar sarfedilen gayretleri kıymetlendirmeyen ve yeni hareket noktaları vazetmiyen sathî bir görüş olmaktan çıkmaz [10].

[8] Aynı müellif Türk hâkimiyeti altında toprak tasarrufu meselesinden de «Türk hâkimiyeti devrinde Sırlarda toprak tasarrufu meselesi» adlı eserinde bahsetmiştir, Beograd, 1903.

[9] Bazı muasır türk tarihçileri de bu gibi mülâhazaların taraftarı, yahut bu mülâhazalara yakındırlar. Bir çokları Osmanlı feodalitesine dair yazılarında sipahiyi devlet memuru olarak vasıflandırırılar. Arazi-i miriye mefhumunu ise öyle izah ederler ki, Osmanlı devletinin cemiyetten, içtimaî hayattan ve esasî olan sosyal sınıflardan tamamen müstakil, hatta bu sınıfların üstünde kendi kendine yaşayan bir varlık olarak telâkki ettikleri intibamı bırakırlar. Bazıları Osmanlı devletinin feodal nizamından bahsederlerse de, bunu büyük ihtiyat ve ihtirazla yaparlar. Osmanlı feodalitesinde bulamadığımız Garbi Avrupa feodalitesinin klasik şeması bu müelliflerin birçoklarını şekli mahiyete tercih, Osmanlı devletinin feodal mahiyette olan teşkilâtlarının iç mantığını bu mahiyetin dış tezahürlerine kurban etmeğe sevkeder.

[10] Bu mülâhazaların ne mahiyet ve kıymette olduğunu yukarıda zikredilmiş eserinin gelişigüzel ve hatta bugünkü tarih ilmi bakımından hakikate gayri mutabık iddialarla dolu «Bosna ve Hersek» serlevhalı bab-ı şahadet etmektedir.

Kısaca diyebiliriz ki, bizi burada alâkalandıran mesele hakkında yapılan araştırmalar iki kısma ayrılabilir. Bir kısmı Bosna - Hersek asillerinin toprak ve servetlerinin Osmanlı devrinden evvelki zamanlardanberi muhafaza edilmiş irsî mülkler olduğu ve onları böyle telâkki etmek lâzım geldiği mütalâasını ileri sürmekte; diğer kısmı ise, Bosna - Hersek asillerinin servetlerinin Osmanlı İmparatorluğunun diğer sahalarındaki zaim ve sipahilerin servetlerine nazaran her hangi bir istisnaî mahiyet taşıdığını inkâr edip, bu asillerin Yeni Çağda görülen muazzam servet ve topraklarının Osmanlı İmparatorluğunun son zamanlarda geçirdiği büyük buhran ve anarşi sırasında vaki olan zulüm ve gasp neticesi olarak meydana geldiğini anlatmaktadır [11].

Belgrat Edebiyat Fakültesi tarih profesörlerinden *Vaso Çubriloviç* 1937 de neşrettiği *Bosna - Hersek müslüman asillerinin menşei* adlı etüdiyle, bu asillerin servet ve topraklarının *bogumil* olan cedlerinden nesilden nesile tevarüs edilip Bosna - Hersek'teki Osmanlı hâkimiyetinin bütün devri boyunca onların ellerinde kaldığı hakkında tarih ilminde yer bulan ve gelenek halinde nakil edilegelen iddiaya, (bu asil sınıfının menşe ve teşekkülünün başlıca noktalarını muvaffakiyetle tahlil etmek ve elde bulunan tarihi malzemeye dayanarak sözü geçen iddianın bir tarihî masaldan başka bir şey olmadığını isbat etmesi suretile) Yugoslav tarih ilim âleminde ilk defa olarak doğrudan doğruya hücum etmiştir [12]. Böylelikle Bosna - Hersek feodallerinin toprak servetlerinin mahiyeti hakkında ileri sürülen iddiaları sarsmış ve bu servetlerin menşei Osmanlı hâkimiyetinin son asırlarında aramak lâzım geldiğini meydana çıkarmıştır.

Çubriloviç'in bu etüdü o zamana kadar bu mesele hakkında yazılan şeylerin en muvaffakiyetlisi olmak ve bu konu hakkındaki mütalâaların keskin ve rabıtalı *menfi* bir tenkidini icra etmiş bulunmakla beraber, bu tenkidin *müspet* yani yapıcı kısmının ancak icrası lüzumunu meydana koymuştur. Bununla beraber bu eserin neşrinden sonra da Bosna - Hersek'teki timar ve zeametlerin bir ailede bütün erkek azalar tarafından tevarüs edilip edilmediği ve tevarüs edilmeleri halinde bu oluşun ne zaman başladığı ve kezâ bunun Bos-

[11] Bu gibi mülâhazalar ayrıca siyasi mücadele zemininde, bilhassa Bosna - Hersek'te arazi meselesinin halledilmesi sırasında serdediliyordu.

[12] Jugoslavenski istoriski casopis (Yugoslav tarih dergisi), yıl 1, cilt 1 - 4, s. 368 - 400.

na - Hersek asil sınıfı ile Osmanlı İmparatorluğu hükûmet merkezinin karşılıklı menfaatlerinin gözönünde tutulması neticesinde mi olduğu, üstelik te bütün bunların Bosna - Hersekte mevcut olan ziraî, daha doğrusu içtimaî münasebetlerin inkışafı üzerine ne gibi tesirler icra ettiği meselesi henüz halledilmemiş olarak kalıyordu. Diğer bir tabirle *Bosna - Hersek'teki toprakların asiller tarafından bir elde toplanması, ancak Osmanlı İmparatorluğunda kamun-nâmelerle az çok tanınmış bulunan çiftlikler teşkil etme usulile mi, yoksa timar teşkilâtında vâki olan tebeddülât yolu ile hem-âhenk olarak mı ve yahut timar ve zeametleri zulüm ve teaddî yoluyla gaspetmek târikile mi oluyordu?* Bütün bunlar yalnız şiddet ve tazyikle vaki oluyor idi ise, zahir olan anarşiyi önliyecek kuvvette bulunan Osmanlı hükûmeti nasıl buna tahammül ediyordu, meselelerini cevaplandırmak icap eder. Bundan başka, böyle bir gasp ve teaddi usulü Bosna - Hersek'teki Osmanlı feodalizminin muahhar asırlarında devamlı bir toprak tasarruf şekli olabilir miydi meselesi de vardır. Hizmetinde bulunan kuvvetin arkasında muayyen bir iktisadî kudretin gizlendiği doğru ise de, bu iktisadî kudret ne gibi bir kudretti, ve bu olusun iç ve derin mantığı ne şekildedir, meselesi kendiliğinden ortaya çıkar.

16. YÜZYILIN SONLARINA DOĞRU BOSNA - HERSEK'TEKİ TİMAR SİSTEMİ

Bu suali cevaplandırmak için, İstanbul Başvekâlet Arşivinde bulunan *tahrir defterleri*'nin ihtiva ettiği malzemeye dayanarak, Osmanlı fethindenberi İmparatorluk hükûmet merkezinin muvafakat ve tasvibile Bosna - Hersek'teki timar tevarüs sisteminde değişiklikler vukua geldiği âna kadar ziraî münasebetlerin inkışafının tablosunu umumî hatlarla çizmek lâzımdır. Bu tarihî malzeme Osmanlıların Balkan yarımadasının bütün Ege bölgelerinde olduğu gibi Bosna - Hersek'te de toprak tasarrufunun hâkim şekli olarak mirî arazi rejimini tesis ettiklerini göstermektedir. İktisad sahasındaki bu temel fikre, içtimaî ve siyasî sahada ise büyük feodallerin ve mülklerinin ortadan kaldırılması fikri tekabül ediyordu. Bu hal onların evvelce mülk olan topraklarını mirî arazi kategorisine geçmekten kurtaramıyordu. Küçük asiller sınıfının mümessillerine, o za-

mana kadar sahip buldukları mülklerine çok defa tekabül etmeyen, zeamet ve timarlar ayırmak suretile Osmanlılar kayıtsız şart-sız toprak tasarrufuna dair her hangi bir hukukî fikir ve suurun ortadan kaldırılmasına yol açıyorlardı [13]. İhtiva ettikleri malûmatın bir kısmını neşretmiş olduğum 15. yüzyılın ikinci yarısına ait en eski iki Bosna tahrir defteri ile Hersek'in Osmanlılar tarafından tam olarak fethinden evvel yazılmış bulunan en eski Hersek tahrir defteri arazi-i mirîye cinsinin daha o zamanda bile bu ülkelerde ne kadar sağlam bir şekilde kökleştiğini göstermektedirler [14].

Başağıç, Truhelka, Novakoviç ve sairleri tarafından Osmanlı hâkimiyeti zamanında Bosna - Hersek feodal asillerinin ellerinde eski mülklerinin kaldığına delil olmak üzere eski *baştina* ve çiftliklerine tasarruf ettiklerinin zikredilmesi doğru değildir. Çünkü toprak tasarrufuna dair ileri sürülen mütalâalarında fetihten sonra vukua gelmiş olan esas değişikliği nazarı itibara almıyor, daha doğrusu sükûtle geçirtiyorlar. Zikrettiğimiz bu en eski Bosna ve Hersek defterlerinde timarlarla beraber, daha doğrusu timarlar dahilinde olarak bazı sipahilere tevcih olunan çiftlik ve *baştina*'ların elden gitmesi, yahut yeni timarlara nail olmaları halinde bu çiftlik ve *baştina*'ların bulunduğu timarların yeni sahiplerine öşür vesair vergileri eda etmek şartile tasarruflarında bırakıldığı açıkça söylenmektedir. Görülüyor ki, bu defterlerde ne kayıtsız toprak tasarrufundan ne de böyle bir tasarruf şeklinin tabii bir neticesi olan imtiyazlardan bahsedilmemektedir [15]. Diğer taraftan, burada bü-

[13] Bu mesele için İstanbul Başvekâlet Arşivinde mahfuz bulunan Bosna - Hersek ülkesine ait müteaddit tahrir defterleri bol bol malzeme arz etmektedir. Bosna sancağına ait iki en eski defterden (No. 18 ve 24) ve Hersek sancağına müteallik 5 m sayılı defterden başlayarak Bosna, Hersek, Izvornik, Kilis, Kırka ve Zacesna sancaklarına ait defterlerin vasıtasile bu meseleyi tarihi canlılığında takip edebiliriz. Bu satırları yazan bu defterlerin en mühimlerini tahlil etmiştir. Tahlilin neticeleri «Bosna - Hersek'te timar sisteminin inkişafı» adlı etüdde verilecektir.

[14] *Nedim Filipoviç*, «Osmanlı feodalitesine bir bakış», Bosna - Hersek Tarih Kurumunun «Godišnjak» adlı yıllık mecmuası, IV, 1952, s. 5 - 146.

[15] *Nedim Filipoviç*, zikredilmiş yazı; bu hususta Arnavutluğa ait en eski tahrir defterlerine istinaden *Prof. Halil İnalçık*'ın «Stefan Duşandan Osmanlı İmparatorluğuna» adlı yazısında zikrettiği mutalar dikkate şayandır (Sırçası : Saray Bosna Şarkiyat Enstitüsünün «Prilozi» adlı mecmuası, sayı III - IV, 1952 - 3, s. 23 - 54; bakınız : *H. İnalçık*, *Suret-i defter-i sancak-ı Arvanid*, Ankara, 1954.

yük toprak servetleri de bahis mevzuu olamaz, çünkü bu gibi çiftlik ve baştina'lar timar ve zeametlerin ehemmiyetsiz birer kısmını teşkil etmektedir. *Safvet Bey Başagiç*'in eline geçen Türkçe bir vesika dayanarak, Bosna - Hersek müslüman asillerinin tâ bu ülkelerin fethindenberi kendi istekleriyle erkek çocuklarını acemioglanlığa verdikleri iddiası [16], ortaya koyduğu metin harfiyyen ve derin bir tahlile tâbi tutulmadan kabul edilse bile, Bosna - Hersek asillerinin bütün imtiyazlarını ve bu imtiyazların iktisadî esası olan mülk topraklarını muhafaza ettiklerine dair sağlam bir delil teşkil edemez. Sözü geçen *Başagiç* tarafından ileri sürülen iddiaya gelince, bir Manastır Kadı sicilinin arzettiği malzemeye ve kezâ Bulgaristan'da neşredilen Türk vasikalarına istinaden diyebiliriz ki, XVII. asırda yalnız Bosna - Hersek asilleri değil, Arnavut asilleri de erkek çocuklarını acemioglanlığa veriyorlardı.

Zikredilen Bosna ve Hersek defterleri Osmanlıların timar sistemine, *Eflak* aşiret reislerini de kabul ettiklerini göstermektedir. Fakat başka bir makalemizde tebarüz ettirmiş olduğumuz üzere, Bosna - Hersek'teki sair timar ve zeametler gibi, bu reislerin timar ve zeametleri de daimî olarak ailelerinde kalmayıp, sahiplerini değiştiriyorlardı. Reisleri oldukları *Eflaklar*'la meskûn ve bazan kısmen, bazan da tamamen timar ve zeametlerinin çerçevelerine giren topraklar bile, bu timar ve zeametlerle beraber gerek hıristiyan, gerek müslüman olan yeni sipahilerin ellerine geçebiliyordu. Timarlarının çerçevesinde kalmaması ve başka sipahilerin timar ve zeametleri çerçevesine girmesi mümkün olan *baştina* ve çiftlikleri umumî kaideye tâbi bulunduğundan, *Eflak reisleri* baştina ve çiftliklerinin vergilerini dahil bulunduğu timarların sahiplerine edâ ediyorlardı. Şu muhakkak ki, eski Slav küçük asillerinin ve *Eflak* reislerinin yeni feodal sınıfına kabul edilmesinin mânasını yeni fethedilen ülkelerde Osmanlı hâkimiyetinin mümkün olduğu kadar çabuk ve esaslı olarak kökleşip kuvvetlenmesi için onların muayyen askerî kuvvet ile moral ve sosyal nüfuzlarından istifadede aramak lâzım gelir.

İslâm Osmanlı İmparatorluğunun muazzam siyasî iktidarı ve iktisadî kuvveti bir defa istikrarını bulduktan sonra eski Bosna - Hersek küçük asillerine karşı istisnaî bir muameleyi zamanla daha az lüzumlu görmesi neticesinde bu asiller iktisadî, içtimaî, ahlâkî

[16] *Safvet Bey Başagiç*, Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine «Bosna - Hersek tarihi küçük rehberi» (1463 - 1850), Saray Bosna, 1900, s. 19.

ve siyasî hususlarda yeni islam hükûmetine gittikçe daha tâbi ve daha bağılı bir hale geliyorlardı [17]. Feodallerle köylüler arasında mevcut olan münasebetlerin değişmesile feodaller köylüler üzerindeki içtimaî ve siyasî nüfuzu, kuvvetli kalacak ve Osmanlı İmparatorluğunun hususî riayetine mazhar olmakta devam edecek olan sınıf halini muhafaza etmek imkânını gün geçtikçe daha az bulabiliyorlardı. Bilakis zamanla köylüler onlara ancak Sultanın inayetiyle timarın mahsullerinin yani *hâsıl*'ı toplamak hakkına kavuşan bir zümre nazarile bakmağa başladılar. Bundan dolayı hıristiyan sipahilerinin kısm-ı azamı islâmiyeti kabul ediyor ve bu suretle fetih zamanında ve bir müddet sonra nüfuzlarının menbainin bulunduğu mazi ile son bağlarını kesiyorlardı.

Kuripeşiç'in meşhur eserinde, sultanın Bosna sipahilerini yeni timarlar elde etmek için Macaristan seferlerine sürükleyip ve emrini yerine getirmemeleri halinde alelâde reaya sınıfına düşmek tehlikesile tehdid ettiğine dair verdiği haber, Bosna sipahilerinin vaziyetini en iyi bir şekilde aydınlatmakta ve Bosna - Hersek asillerinin Osmanlı hâkimiyetinin bütün devrinde eski tasarruf hak ve imkânlarını tam bir surette muhafaza ettiklerini iddia eden âlimlerin mütalâalarının ne kadar yanlış olduğunu sarahaten göstermektedir [18].

Esasen 16. asra ait Bosna - Hersek defterlerinde dikkate şayan bir keyfiyet daha göze çarpmaktadır. İslâmlaşmış hıristiyan sipahilerinin yerini timar sahipleri olarak sayıları gittikçe artan *eflak kinezleri* alıyorlar. Ancak XVI ve XVII. asırlardaki bu *eflak kinezleri* ile XV. asırdaki *eflak reisleri* arasında esaslı bir fark vardır. XV. asırdaki *eflak reisleri* büyük timarlara, hatta zeametlere tasarruf edebildikleri halde, XVI ve XVII. asırlardaki *eflak kinezlerinin* timarlarının kısm-i azamını küçük timarlar teşkil ediyordu [19].

[17] Bunu Kanunî Süleyman'ın Bosna - Hersek'teki *hasşa yerler* ve keza *mukataah çiftlikler*'in öşürlü çiftlikler haline getirilmesi hakkındaki hüküm ve emirleri göstermektedir. Panonyada Türk hâkimiyetinin yayılmasının başlangıcı olan Mohaç muharebesinden az zaman sonra bu hükümler verilmiştir. Bosna - Hersek'e ait bu devirdeki defterler bu hususta çok kıymetli malûmat vermektedir.

[18] Putovanje Kuripeşiça (Kuripesic'in seyahatnamesi), «Rad» mecmuası, cilt 56, s. 175.

[19] Başında kanun-nâme bulunan bazı *mufassal defterler*'de kinezlerin rol ve ehemmiyeti tebarüz ettirilmekte ve timarlarının büyüklüğünden bahs olunmaktadır. Bu hususta, neşredilmiş bir Izvornik kanun-nâmesinin verdiği malûmat dikkate şayandır. Bakınız : *Nedim Filipoviç* Jedna kanu-nama Zvornickog sandzaka (Izvornik sancağının bir kanun-nâmesi), Glasnik Zem. muzeja u Sarajevu, 1948, s. 223-234.

Bana öyle geliyor ki, XVI ve XVII. asırlardaki içtimai teşkilâtında vâki olan değişmeleri nazarı itibara almak suretile bu keyfiyeti izah edebiliriz. Eflaklar, XV. asırda yerleşik hayata kolay veya güç geçen büyük *katun* kütleleri teşkil ettikleri halde, bunlar XVI ve XVII inci asırlarda köylere çok çabuk ve çok canlı olarak yerleşmekle temayüz ediyorlardı. XVI ve XVII. asırlardaki bu çok hareketli ve çok kuvvetli yerleşme vetiresi büyük eflak kütlelerini parçalamış ve kinezlerin, kökü eski aşiret bağlarında aranması icap eden kuvvet ve nüfuzlarının sağlam toprak teşkilâtının yeni şartları altında olarak dayandığı *knežina* yani kinezlik ismini taşıyan küçük fakat sağlam toprak üniteleri meydana getirmiştir. Osmanlı hükûmeti kendi nüfuz ve itibarını kuvvetlendirmek ve malî, idarî ve hukukî işlerini sağlamlaştırmak için, onların bu kuvvet ve nüfuzlarından istifade ediyordu. Bundan başka kinezler *sefere eşiyor* ve böylece Osmanlı İmparatorluğunun askerî kuvvetini de takviye ediyorlardı [20].

Kinez timarlarının iç bünyesindeki, *ratay* müessesesinin ve eflakların köylere yerleşme vetiresini takip eden diğer enteresan olayların tahliline burada girişecek değiliz. Fakat bizi burada alâkalandıran mesele için şunu söylemek lâzımdır ki, Bosna - Herseğe ait XVI. asır tahrir defterleri bu kinezlerin reisleri oldukları eflakları ekseriya kapsıyan timarları bile, kinez mevkiinin irsî olmasına rağmen, kinezlerin ailelerinde her zaman kalmıyordu. Kanunî Süleyman'ın saltanatının son senelerinde yazılan bir defterde bu timarların müslüman sipahilerin ellerine geçip daha büyük timarlar çerçevesine sokulduğunu ve kinezlerin timarsız kaldıklarını görmekteyiz [21]. Bu zamanın timar sisteminde büyük intizamsızlık ve uygunsuzlukların baş göstermeğe yüz tuttuğu bir devir olduğunu belirtmek lüzumsuzdur.

Fakat başka bir keyfiyet üzerine dikkatimizi çekmek lâzım gelir ki, o da böyle kinez timarlarının kısm-ı azamında onlara bazan sahaca tamamiyle müsavi olan çiftliklerin mevcut oluşudur. Bu timarlar kinezlerin eşmemeleri, timarlarından *kasr-ı yed'*leri yüzünden yahut her hangi diğer bir sebeple kinezlerin ellerinden çıktığı

[20] Zikredilmiş Zvornik kanun-nâmesi ve keza Prof. Branislav Curcevin - Glasnik Zem. muzeja u Sarajevu, 1950, s. 269-284. - Neşrettiği 1588 - 9 tarihli Sirem sancağı kanun-nâmesi.

[21] Bahis mevzuu olan defter İstanbul Başvekâlet Arşivinde mahfuz bulunan 259 sayılı tahrir defteridir.

vakit, bu çiftlikler yine kinezlerin ellerinde kalır ve bunlar yeni timar sahiplerine gereken vergileri öderlerdi. Hele çiftliklerinin her hangi bir vergiden muaf ve serbest olan kayıtsız şartsız mülk top-
rak oluşu hiç bir zaman bahis mevzuu olamazdı.

Demek oluyor ki her çeşit toprak tasarrufuna kendi damgasını vuran mirî arazi rejimi idi. Kinezlerden alınan timarların, *hâsıl*'ın toplanmasında ve sair işlerdeki hizmetlerinin Osmanlı İmparatorluğu için faydeli olduğu ileri sürülmek suretile, onlara çok defa geri verilmesi keyfiyeti sözü geçen iddiamızı kuvvetten düşürmez. Bu keyfiyet ancak hükümet merkezinin kinezlerin içtimaî rolüne ve eflak toplulukları üzerindeki nüfuzuna riayet etmek mecburiyetinde kaldığını, fakat aynı zamanda mirî arazi hakkındaki görüş ve tavr-u hareketinden vazgeçmediğini belirtmektedir.

Bizi burada alâkalandıran mesele ile ilgisi olan bir şeyi daha izah etmek lâzım gelir. Kinez timarlarının küçük oluşu, bu timarların devletin menfaatleri icabı olarak tevarüs yolu ile babadan oğluna geçmesi temayülüne uygundu. Çünkü böyle bir tevarüsün timar teşkilâtındaki tevarüse ait olan umumî kaidelerle tenakuzu yoktu. Timarların tevarüsü hakkındaki umumî kaidelerin sair ülkelerde olduğu gibi Bosna - Hersek'te de mer'iyette olduğuna, bu bölgeye ait olan XVI asır tahrir defterleri delâlet etmektedir. Bu defterlerde oğulların babalarına ait timarların bir kısmını muayyen kaidelere göre tevarüs ettikleri görülmektedir. Babaları harp meydanında şehid düşen oğullar, böyle olmıyanlara nazaran timarlarının daha büyük bir kısmını tevarüs ederlerdi. *Ma'zûl* yani her hangi bir sebepten dolayı timarı elinden alınmış ve kezâ *eli emirli* yani elinde timar emri bulunmasına rağmen timardan mahrum kalmış sipahi müessesesi, Bosna - Hersek'te de tamamen yürürlükteydi. Evvelce tasarruf etmiş bulunduğu timarın hasılatını gösterir muntazam bir vesikaya sahip *ma'zûl* ile *eli emirli* mahlûl timarların tevcihinde başkalarına tercih edilmek mazhariyetine nail olurlardı. Burada ne mazûl ve eli emirli müessesesinin tahliline girişecek, ne de ne gibi iktisadî muamele ve suiistimallerin bu müessese siper edilerek yapılabildiğinden ve inkişafın henüz ilk zamanında tereddî emareleri ve irtişâ temayülleri gösteren idare mekanizmasının bu oluştaki rolünün ne şekilde bulunduğu bahsedecek değiliz. Fakat mazûl ve eli emirli müessesesinin Bosna - Hersekteki ehemmiyetinin azlığı keyfiyeti, timarların tasarruf ve tevarüsünün başka mıntikalarda olduğu kadar bu bölgede de çok mahdut ve istikrarsız olduğuna dair diğer bir delil teşkil ettiğini söyleyemeyiz. Başka eya-

letlerden gelen ma'zûl ve eli emirli'lerin Bosna - Hersekte *mahlûl* olan timarları aldıklarını da buna ilâve edersek Bosna - Hersek sipahi ve zaimlerinin imtiyazlı bir vaziyette oldukları mevzubahs olmaz. Bu mütalâalarımızı şimdiye kadar gerek Yugoslavyada, gerek Türkiye başta olmak üzere hariçte neşredilen Bosna - Herseğe ait kanun - nâmeler de ispat etmektedir [22]. Fakat XVI. asrın ikinci yarısında, Osmanlı İmparatorluğunun diğer ülkelerinde olduğu gibi, Bosna - Hersekte de timar teşkilâtında tereddî emareleri başgöstermeğe yüz tutmuştu. Yalnız bu emareler Bosna - Hersek'te bazı hususî olaylar yüzünden diğer mıntikalardan ayrı neticeler doğurabilirdi ve netekim doğurdu da.

Lâkin timar sisteminin Bosna - Hersek'teki inkişafında bazı esas noktaların izahına girişmeden evvel bir keyfiyete daha işaret etmek isteriz. Kanunî Süleyman'dan sonra yapılan seferler Osmanlı ordusunun evvelki kudrette olmayıp eskisine nazaran büyük muvaffakiyetler kazandığını göstermekteydi. İmparatorluğun şimal hududunun Orta Avrupaya doğru ileri sürülmesi durdurulmuştu. Osmanlıların İmparatorluk hududunu Hırvatistana doğru tevsi etmek hususundaki teşebbüsleri muayyen derecede muvaffakiyetli çıktı, fakat bu teşebbüsler kazanılan zaferlere rağmen Osmanlı askerî kudretinin gittikçe artan zaafını ve Bosna - Hersek feodal sınıfının gerek Osmanlı hudutlarının muhafazasında ve gerekse Hırvatistana ve Venedik Dalmaçyası topraklarına doğru yayılan Osmanlı fuhat ve yayılmasındaki rolünün ehemmiyetini göstermekte idi. Osmanlı fuhatının bu yavaşlama ve duraklaması neticesinde birbirile tedahul halinde bulunan diğer müteaddit âmillerin tesiri altında olarak XVI. asrın sonlarında yeni timarların elde edilmesi harp mey-

[22] Ömer Lütfü Barkan, Kanunlar, İstanbul 1943, Bizde, yani Yugoslavyada neşredilen kanun-nâmeler : *Ciro Truhelka*, Stari turski agrarni zakonik za Bosnu (Bosnaya ait bir eski türk arazi kanun-nâmesi) - Glasnik Zem, muzeja u Sarajevu. XXVIII, 1916, 427 - 475 — Vladislav Skaric, Turski agrarni zakonici za sandzake Bosnu i Hercegovinu od 1047 (1047 tarihli Bosna ve Hersek sancaklarına ait türk arazi kanun - nâmeleri (— Gl. Zem. muzeja u Sarajevu, sayı XLVIII, 1943, s. 107. — *Branislav Djurdjev*, Kanun-nama Bosnskog sandzaka iz 1530 (1530 tarihli Bosna sancağı kanun-nâmesi), aynı dergi, 1948, s. 189-200; *Branislav Djurdjev*, Kanun-nama za Bosanski, Hercegovacki i Zvornicki sandzak iz 1539 godine (Bosna - Hersek ve Izvornik sancaklarının 1539 tarihli kanun-nâmesi) Tarih ve Hukuk dergisi, saray Bosna, cilt 3 - 4, s. 227 - 240; *Hamid Hadzibegic*, Bosanska kanun-nama iz 1565 godine (1565 tarihli Bosna kanun-nâmesi) Gl. Zem. muzeja u Sarajevu, 1948, s. 201 - 222.

danında yapılan hizmetler karşılığında yahut sultanın inayetiyle nail olunan timar terakkilerinin tahakkuku gün geçtikçe güçleşiyordu. Bunun sebeplerinden biri Osmanlı ordusunun fi'li kuvvetinin ve harpçilik hissiyatı ve atılganlığının zayıflaması ve kezâ Avusturya ve Venediğe nazaran silâhlanmasının geri kalmasile müvazi olarak mevcudunun sür'atle artması idi. Saray - Bosna Şarkiyat Enstitüsünün tarihî vesikaları arasında XVI. asrın sonlarına doğru yazılmış bir çok belge vardır ki hizmetleri dokunan asker ve sipahilerin timarlar almak veya elde ettikleri timar terakkilerini tahakkuk ettirmek için nekadur uzun bir müddet beklemek mecburiyetinde kaldıklarını göstermektedir [23] Cesur bir sipahinin, kendisini zaim mertebesine yükseltebilecek on tane ve daha fazla timar terakkisini kazanarak biriktirmesi, fakat bu hakkını uzun zaman tahakkuk ettirememesi sık sık vâki oluyordu. Bütün bunlar sipahilerin ilerleme şanslarına sed çekiyor ve mücadele heveslerini zayıflatıyordu. Bosna - Hersek feodal sınıfının XVI. asırda Panonyada ve Adriyatik sahillerinde vaki olan Osmanlı fütuhât ve muzafferiyetlerinde büyük bir rol oynadığı ve Osmanlı İmparatorluğunun bir müddet için en yüksek noktasını bulduğu bu asırda aslen Bosnalı ve Hersekli olan bir çok sadrazam, beylerbeyi, kumandan ve âlimlerin şöhret kazandıkları nazarı itibara alınırca belli olur ki, bu yüzyılın sonlarına doğru bütün İmparatorluk dahilindeki sipahilerde baş gösteren ve gitgide artan mâneviyat bozukluğu ve mücadele arzularının zayıflaması, sevkülceys bakımından İmparatorluk için müstesna bir kıymeti haiz olan ve bu yüzden her hangi bir zaafa ve intizamsızlığa çok hassas bulunan bu ülkeyi büyük bir tehlikeye düşürecek ve saltanatı kıymetli bir askerî kudretten mahrum edecekti.

Bilhassa 1593 te vaki olan Siska muharebesinde uğranılan acı mağlûbiyet Bosna - Hersek feodal sınıfına dehşetli bir darbe indirmiştir. Bu muharebede Bosna - Hersek sipahilerinin en güzideleri şehid düşmüşlerdi. Satıhtaki bütün bu oluşun derin bir iktisadî mahiyeti vardı. Mirî araziye dayanan ziraî sistem zamanla yalnız kendisinin en kuvvetli haricî teşkilâtlanma şekli olan timar sisteminin aleyhine değil Osmanlı İmparatorluğunun bütün iktisadî hayatının da aleyhine döndü. Osmanlı hâkimiyetinin Balkanlarda ve Panonyada teessüsü neticesinde tahakkuk eden muayyen iktisadî istikrar timar sisteminin mahdut inkişaf imkânları vasıtasıyla elde edilen

[23] Saray Bosna, Şarkiyat Enstitüsü koleksiyonundaki 1787 ve 3395 sayılı vesikalar.

istihsal artığı ile iktisadî gelişmenin seviyesini hızlı hamlelerle yükseltip ilerletmek lüzumu arasında büyük bir tenakuz doğuruyordu. Bu tenakuzun halledimesi ancak ilerideki inkişafın esas engeli olarak kendini gösteren mirî arazi rejiminin ilgasiyle mümkün olabilirdi. Arazi-i miriyenin iktisadî bir keyfiyet olarak inkârı onun Osmanlı İmparatorluğunun istinadgâhı olarak inkârını icab ettirirdi. Osmanlı İmparatorluğunun muazzam kuvvetiyle susturduğu bu tenakuz şe'niyetinin arzettiği yol ve şekillerle kendisine iktisadî bir zaruret suretinde yol açıyordu. Bu zaruretin tezahur şekillerinden biri, mefhumuna mutabık olacak tabirin eksikliği yüzünden, *çiftlik teşkil etme* diye isimlendirdiğimiz oluşturdur. Timar ve has sisteminin haricî çerçevelerini mer'iyette bırakarak, şeklen ve hukuk bakımından mirî arazi sistemiyle hem-âhenk olmakla beraber, bu oluş dolambaçlı yollardan bünyesine nüfuz ederek hakikat-i halde bu sistemi kemiriyordu. Sipahi mütad *hasıl*ından eskisi gibi faydalanıyordu, fakat şimdi *hasıl*dan istifade eden yalnız o değildi. Onunla reayası arasına doğrudan doğruya timar teşkilâtıyla ve ziraî istih-salle hiçbir alâkası olmıyabilen *üçüncü bir şahıs* sokulmuş bulunuyordu. Bu şahıs idare memuru, tüccar, san'atçı, yenicevi ve sair meslekler mümessili olabilirdi. Böyle bir şahıs sipahi ile reaya arasına sokularak hasılın edâ edilmesi itibariyle reayanın o zamana kadar sipahi karşısındaki mevkiini alıyordu ve aynı zamanda ilerisi için de hakikî ziraî müstahsil ve *hasıl* vericisi bulunan reayadan olan alacaklarını, sipahiye ait bulunan kısmını ödediği ve üst tarafını kendisine aldığı, çoğalan hasıl'ı toplamak suretile tahakkuk ettiriyordu. Bu suretle hasıl daha doğrusu köylünün ihtiyaclarına teka-bül eden istihsalin fazlası iki şahıs, yani sipahi ile bir üçüncü şahıs arasında taksim olunuyordu. Bunun neticesi olarak ziraatte elde edilen istihsal artığı pek çok defa para, yani ticaret veya mü-rabaha sermayesi şeklini alarak ziraî istihsalin sahasından dışarı çıkıyordu. Onun içindir ki, Osmanlı İmparatorluğunun olgunluk safhasında gün geçtikçe daha fazla tipik bir mürabaha sermayesi, yani istihsale vasıtasız olarak iştirak etmiyen emprodüktif sermaye imparatorluğu halini alması şaşılacak bir şey değildir. Her halde bütün bu oluştta vakıfların rolü de çok mühimdi. Buna mukabil ticaret ve murabaha sermayesi, bilhassa bu sonuncusu, mirî arazinin sağlam divarına çarparak kendisine mahsus olan kuvvetle Osmanlı İmparatorluğunun belkemiğini teşkil eden timar sistemini kemiriyor ve kendisini doğuran şerait ve ahvali yeniden yaratıyordu. Fakat bununla çiftlik haline sokma oluşuna timar sistemi mümessil-

lerinin iştirak etmediklerini iddia etmiyoruz. Yalnız onlar bu oluşa sipahi olarak değil, kendilerinin inkârı demek olan bir kuvvet olarak iştirak etmekte idiler. Sipahiler hiç olmazsa hükümet merkezinin çok kuvvetli bulunduğu ilk zamanlarda, kendi timarlarında çiftlik edinilmesine iştirak edemezlerdi ve etmezlerdi de, çünkü bu çiftlik, timar sistemine açıktan açığa mütenakız bir hareket olacaktı.

Hakikat-i halde çiftlik teşkil etme keyfiyeti, Osmanlı İmparatorluğunun bütün sınıf ve zümrelerinin iştirak ettiği, reaya tarafından elde edilen istihsal artığının paylaşılmasındaki yarış şekillerinden biridir. Bu istihsal artığı uğrunda günden güne resim ve vergileri arttıran devlet, ellerinde hazır ticaret ve mürabaha sermayesi bulunan şehir iktisadının mümessili tüccar ve sanatçılar, rüşvet almak suretile bu artıktan kendine bir pay çıkaran büyük ve küçük bürokrasi ve nihayet hasıllarını kanunların kat'î tayin ve tarifi mucibince alan sipahiler aralarında pençeleşiyorlardı. Tabiidir ki, bütün bu unsurlar birbirleriyle sık sık tedahül halinde bulunuyor ve esas ve son tahlilde hepsi mürabaha sermayesinin kendi mahiyetile damgalandığı bir oluşum iştirakçileri şeklinde meydana çıkıyorlardı. Her çeşit zulümler, ahlâksızlıklar, entrikalar bütün sarsıntı ve zaafılar bu derin iktisadî mahiyetin görünüş anlarından ve haricî ifadelerinden başka bir şey değildi.

Kendiliğinden anlaşılıyor ki, bunu bir daha tekrarlıyalım, bu yarışa sipahi ancak kendisinin inkârı demek olan bir rolde iştirak edebilirdi. Hasıl'ının büyük bir kısmını sefer masraflarına ve ailesinin geçinmesine sarf edip çok defa başkalarından para istikraz etmeğe mecbur kalması keyfiyeti onu sözü geçen oluşa iştirake sürükleyen bir vesile daha teşkil ediyordu. Timarların mahdud bir şekilde tevarüs edilmesi ve yukarıda izah ettiğimiz vaziyet dolayısıyla tehdit altında bulunmaması, gitgite daha hızlı bir sür'atle timar teşkilâtını zaafa düşüren ve sipahilerin maneviyatını kıran müteaddit iktisadî ve ahlâki âmillere katılıyordu.

Bilindiğine göre, Yugoslav tarih ilim âleminde şimdiye kadar hiç kimse Osmanlı devletinin, timar sisteminin zaafa düşmeğe yüz tuttuğu zamanlarda, *hasıl*'ları sefer masraflarını ve kendileri ailelerinin geçinme ihtiyaçlarını karşılamıyan topraklı sipahilere yardım hususunda tedbirler alıp almadığı meselesini ileri sürüp tetkik etmemiştir. Aşağıda bir az sonra bu devirlerde yetişmiş Türk âlim ve münevverlerinin timar teşkilâtının inhitatının sebepleri hakkında ne düşündükleri ve islahı için neler tavsiye ettikleri meselesine kısaca temas edeceğiz. Timar hasılatının toplanması hususundaki

eski normaların eskisi gibi aynı kalmış olması göze çarpmaktadır. Fatih, Kanunî ve Birinci Ahmet'in kanun, cem ve tedvinleri bu klasik normalara dokunmadı. Bilakis sık sık vaki olan zulüm ve teaddileri ve sipahilerin reaya üzerine yüklettikleri yeni vergileri önlemeğe uğraşıyorlardı. Fakat sözü geçen kanun tedvinlerinin hiç bir yerinde *çiftlik teşkil etme* oluşuna karşı tedbirler açıktan açığa ve doğrudan doğruya alınmamakta idi. İmparatorluğun iktisadî bünyesindeki bu mühim oluş, adetâ sükûtle geçiştiriliyordu. Bunun neden böyle olduğu meselesi kendiliğinden karşımıza çıkar. Zannımca *hasıl*'ın değiştirilmesi meselesi Osmanlı imparatorluğu için halli çok güç bir meseleydi. Çünkü muazzam teknik ve idarî müşkillere bağlı bulunuyordu. *Hasıl* varidâtının tahrir edilmesi hem çok vakit istiyor ve hem de büyük masrafları mucip oluyordu. Mirî arazinin mahiyeti ve sipahinin bu arazi karşısındaki vaziyeti yüzünden hasılın yüzde nisbetinin artırılmasıyla tahakkuk ettirilecek hasıl'ın artması bir kere başlayan çiftlik teşkil etme oluşuna mani olmazdı. Yapılacak her hangi bir değişiklik ancak reayanın durumunu daha çok güçleştirecek, meselenin nihaî tahlilinde ise timar sisteminin daha doğrusu arazi-i mirîyenin inkârı demek olacaktı. Çünkü hasıl'ın her hangi bir suretle artırılması sipahiye timar tevarüsü ve ziraî istihsalin iktisadî tanzim ve tansikindeki vaziyeti bakımından daha sabit ve muayyen ve müşahhas bir rol tahmil ediyordu. Bu yüzden hasılın toplanmasında çiftlik teşkil etme oluşuna tabii bir imtiyaz nazarile bakılmaması teacüp edilecek bir şey değildir. Bütün bunlar ziraî istihsal bünyesinin hasıl'ın kat'î normalarile tanzim edilemediğini, bilâkis Osmanlı devletinin çiftlik teşkil etme oluşunu tabii bir düzenleme vasıtası olarak, sükûtle karşılamaya mecbur kaldığını göstermektedir.

Osmanlıların timar sisteminin buhran devrinde sipahilere yardım etmek hususunda bazı kifayetsiz ve meselenin sathında kalan tedbirler alması başka bir meseledir. Böylece, meselâ Manastır kadı sicillerinden vâzihan anlaşıldığı gibi, Osmanlı devleti *sipahilerin gelirlerini artırmak için bir başka çare olarak timarlarını tevsi* ediyordu. Bunun neticesi *küçük timarların ortadan kalkması ve sipahilerin miktarının azalmasıdır*. Hükümet sipahilerin sefer harçlarını karşılamak için kâfi imkânları olmadığı takdirde devlet hazinesinden *borç para vermek* suretile de onlara yardımda bulunuyordu. Devlet, Girit harbi gibi uzun süren seferler sırasında muayyen miktarda sipahiye, diğerlerinin harbe iştirak ve ailelerinin geçimini temin edebilmeleri maksadile, onların timarlarına gidip hasıl-

larını toplamak için cephe hizmetinden muâf kılıyordu. Fakat zikredilen bu ve benzeri tedbirler timar teşkilâtını başlanmış olan inhiattan kurtaramadı.

En eski Bosna - Hersek defterlerinin ortaya koyduğu Bosna - Hersek'teki çiftlikler meselesinden başka bir makalemde bahsetmiştim. Bu çiftlikler timar ve zeametlerin kapsadığı toprağa nazaran arazi-i mirîyenin ehemmiyetsiz bir kısmını temsil ediyordu. Fakat Bosna - Hersek'e ait XVI. asır defterlerinin incelenmesi çiftlikler miktarının pek fazla arttığını gösterir ve prensip itibarile XV. asırdaki çiftlikler gurubu ile XVI. asırdaki çiftlikler yığını arasında vücuda gelen farkı tebarüz ettirir. Bu çiftliklerin birinci gurubu, hükûmet merkezinin sarîh ve kat'î muvafakat ve teşvikile, devlet uğrunda başarılan hizmetlerin karşılığı olmak üzere meydana gelmişken, XVI. asırdaki çiftlikler yığını hükûmet merkezinin şuurulu inisiyativile çok defa hiç ilgisi olmıyan ve hakikat-i halde klasik timar sistemi teşkilâtının zayıflayıp gitgide çözülmesi demek olan bir iktisadî oluşun ifadesini teşkil ediyordu [24]. Kendiliğinden anlaşılır ki bu oluş bu asrın her yeni onyılı ile daha büyük bir vüs'at ve hızla ilerliyordu. On yedinci asırda ise bu oluş çiftlik sahiplerini iktisadî kudret ve hakikî toprak tasarrufu bakımından timar sahiplerinden hemen hemen üstün bir hale getirecek çapta olacak ve on sekiz ve on dokuzuncu asırlarda bu oluş çiftlik sahiplerinin tam galebesile neticelenecekti. Esasen, Bosna - Hersek'te 1839 da timarların ortadan kaldırılması, ancak dış görünüşüyle bu ülkedeki Osmanlı hâkimiyetinin son asırlarında hâkim olan toprak tasarrufunu perdeliyen zamanı geçmiş, köhne bir müessesenin ilga fiilinden başka bir şey değildi.

Burada Bosna - Hersek'teki *çiftlik teşkil etme oluşu*'nun oradaki Osmanlı feodal sisteminin özel teşkilâatlanmasında kökünü bulan istisnai bir olay olup olmadığı meselesi kendiliğinden ortaya çıkar. Fikrimce bu suale verilecek cevap tasrih edilmelidir. *Çiftlik hakikaten Osmanlı ziraî münasebetlerinde yeni bir keyfiyet* olarak mevzubahs ise, o zaman diyebiliriz ki, bu hal, Bosna - Hersek'e mahsus bir olay olmayıp Osmanlı İmparatorluğunun ziraî münasebetlerinin umumî karakterinden ileri geliyordu. Eğer çiftlikler miktarının artması bahis konusu ise, denilebilir ki, Bosna - Hersek'teki özel gelişme şartları bu kemmî artmaya müsaitti.

Ocaklık timar müessesesi de bu gelişmenin istikamet ve kuvveti üzerine tesir icra eden mühim âmillerden biri idi. *Çiftlik teş-*

[24] «Pregled» mecmuası, Saray Bosna, 1953, sayı 5, s. 386 - 393.

kil etme meselesi için bu oluşun belli başlı âmillerinin neler olduğu hususu da çok mühimdir. Bosna - Hersek'te olduğu gibi, sayılı yerli tımar sahipleri zümresinin bulunduğu Osmanlı İmparatorluğu ülkelerindeki çiftlik teşkil etme oluşunun, zannımca, yeni Osmanlı hâkimiyetinin yerleşmesi zamanında istihsal kudretlerini Bosna - Hersek'ten daha yavaş olarak tesis ve inkışaf ettiren ve çiftlik teşkil etmenin inkışaf ve istikamet bakımından kat'î bir dönüm noktası olan on yedinci asrın ikinci ve onsekizinci asrın ilk yarılarında derin iktisadî ve içtimaî sarsıntıları ve Osmanlı hâkimiyetinin bir aralık kısmen inkıtaa uğrama sarsıntısını geçirip yaşıyan Sırbistanda (burada Semendre sancağını kastediyoruz) olduğu gibi böyle bir zümrenin uzun zaman mevcut bulunmadığı ülkelere nazaran ayrı bir istikameti ve hem de ayrı nihâî bir neticesi olması gayet tabîî idi. Avusturyanın Sırbistandaki muvakkat hâkimiyeti çiftlik teşkil etme oluşu üzerine ağır bir darbe tesiri icra etti. 16. ve 17. asırlardaki tımar sisteminin itinalı bir tahlili Sırbistandaki müslüman sipahilerin zamanla hıristiyan spahilerini tamamen silip süpürerek onların yerlerini almış olmalarına rağmen tımar sahipleri sınıfının Bosna - Hersek'te eriştiği tecanüs ve kıvama hiç bir zaman erişmiş olamadıklarını gösterecektir. Makedonya'ya gelince, 16., 17. ve 18. asırlarda Akdeniz sahillerindeki şehirlerin, bilhassa Selanğin tesiriyle istisnaî inkışafının teşvik olunması ve tımar sahibi sınıfının daha kuvvetli bulunması dolayısıyla burada çiftlik teşkil cereyanı çok canlı idi. Bu cereyan âmilleri itibarile, çiftlik sahiplerinin kısm-ı azamının topraklı suvarileri teşkil ettikleri Bosna - Hersek'teki neticeleri doğurmadı [25].

BOSNA - HERSEK'TE OCAKLIK TİMARLARIN TESİS EDİLİŞİ

Tımar sistemindeki buhranın daha XVI. asırda kendisini hissettirip bu asır sonlarında ve XVII. asır başlarında bütün kuvvetile meydana çıktığını evvelce söylemiştik. Bir kaç mümtaz Osmanlı tarihçi ve müellifi İmparatorluğun uğradığı zaafın asıl sebeplerini

[25] Şimdi Üsküpte Devlet Arşivinde mahfuz bulunan Manastır sicilleri Makedonyadaki tımar sistemi ve çiftlik teşkil etme oluşu hakkında çok kıymetli malzeme muhtevirdir.

keşfetmeğe uğraşırken bu meseleden bahsetmişlerdir. Bu cümleden olarak aslen Bosnalı *Molla Hasan Kâfî* «Nizam-ül-âlem» adlı eserini yazmıştır [26]. XVII. asır başlarında Birinci Ahmed zamanında *Aynî Ali* «Kavanîn-i-âl-i Osman» adlı eserini yazdı [27]. *Koçu Bey* Dördüncü Murad'a «Durer-i risale-i nizam-i devlet» isimli risalesini arz etti [28]. 1652 de *Kâtip Çelebi* «Destur-ul amel li-islâh-il halel» adlı eserini meydana getirdi [29]. 1653 te yazılmış olup, Osmanlı İmparatorluğunun düzen ve müesseselerinin bir tablosunu veren *Ali Çavuş*'un meşhur risalesi [30] ve *Hezar-fen Hüseyin Çelebinin* 1672 de yazmış olduğu «Telhis-ul beyan fi kavanîn-i Al-i Osman [30 a]» adlı risalesi bahsi geçen eserlerin mahiyetini taşımaktadırlar.

Ali Çavuş kendi risalesinde hususî bir dikkatle zirâî münasebetlerin bir tasvirini çizmiştir. Ali Çavuş'unki müstesna olmak üzere bütün risalelerde müşterek olan nokta yarım asır boyunca Osmanlı İmparatorluğunun devamlı zaafını tesbit ve bu zaafın asıl sebeplerini izah yolundaki teşebbüslerdir. Bütün bu müellifler iki esas içtimaî sınıf yani askerî ve müstahsil reaya sınıfları arasındaki münasebetlerin bozulduğunda müttetikirler. İkisinin de durumu gün geçtikçe daha güçleşmekte ve İmparatorluğun umumî ve siyasî vaziyeti endişeyi mucip olacak bir hal almaktadır. Timar teşkilâtı perişan bir halde ve sipahilerin harp gücü ve hevesi çok azalmıştır.

Bu hususta bilhassa *Koçu Bey* çok dikkat çekici malûmat veriyor ve İmparatorluğun kurtuluşunun, mümessillerinin ileride de devletin asıl askerî kudreti kalması icap eden timar sisteminin kuvvetlenmesinde görüyordu. *Sepet timarlarını* yani, beratları ismi nâ-mevcut şahıslar adına çıkarılıp gayrimesru bir yolla elde edilen timarları anarak herkesin timar sistemi üzerine saldırdığını ve bu sisteme ait toprakları yağma ve gasp ettiğini söylüyor [31]. Kılıçla

[26] Archiv für slavische Philologie, sayı 32, s. 139 - 152.

[27] 1270 tarihli İstanbul basması.

[28] 1277 tarihli İstanbul basması.

[29] 1270 tarihli İstanbul basması.

[30] *Hamid Hadzibegić* tarafından neşredilmiştir — Galsni zemałjskog muzeja u Sarajevu, 1947, s. 139 - 205.

[30 a] Paris Millî Kütüphanesindeki el yazması.

[31] Zikredilen eser, s. 19-20; Makedonyadaki sepet timarları hakkında çok kıymetli malûmat Manastır sicilleri vermektedir. Bosnada 17. asır başlarındaki sepet timarları için Saray Bosna Şarkiyat Enstitüsü koleksiyonundaki 841 sayılı vesika malûmat vermektedir.

kazandıkları timarları her an ellerinden alınıp başkasına verilebilen sipahilerin fena ve düşük vaziyetlerini tenkid ile devleti vakar ve iktisadî vaziyetlerini sağlamlaştırmasına davet ediyor [32]. Timarların tevarüs yolu ile bir ailenin her erkek azasına geçebilip bir ailede, bir ocakta kalmasının tarafıslı olduğu aşikârdır.

Kâtip Çelebi'nin Osmanlı İmparatorluğunun hayatının 364 üncü yılına girmesile zamanı geçip köhneleşmesi yüzünden fonksiyonları bozulmuş bir bünye manzarasını arzeden bir devlet teşkil ettiğine ve bundan dolayı büyük bir tehlike ile karşı karşıya bulunduğu dair bir fıkrası vardır. Kendisi de bu bünyenin temelli tedavisini tavsiye etmektedir.

İmparatorluğun bu müşkül vaziyetinin karşısında askerî ve siyasî durum sahalarında müteaddit ve uzak harp meydanlarında neticesiz olarak uğraşılıp fazlasile kuvvet sarfedilmesinden başka, darbesi Adriyatik denizi ve Panonya ovası taraflarından, Balkan muntıkası üzerinden gelecek muhtemel büyük bir Avrupa ittifakı tehlikesi meselesi de vardı. Büyük dahilî kargaşalıklar, yeniçeri isyanları, padişahların tahttan indirilmeleri, Anadolu, Suriye ve sair yerlerdeki ayaklanmalar, saltanatı tehdid ediyor ve İmparatorluğun ileri gelen adamlarını devletin istikrarını temin edecek tedbirler düşünmeğe sevk ediyordu. Bu tedbirler cümlesinden biri de Ahmed I. in kanunların yeni tedviniyle İmparatorluğun hukuk sahasında intizam kurmak teşebbüsü idi. Onun zamanında hükûmet merkezi, feodal sınıfı İmparatorluk uğrunda XVI. asırda hesapsız muharebe ve uçlardaki düşmanla daimî boy ölçüşmelerde bulunan ve çok büyük gayretlere katlanan Bosna - Herseğin vaziyetinin sağlamlaştırılması için bu ülkede timar ve zeametlerin bir ailede tevarüs yoluyla ve daimî surette kalmasını kararlaştırdı.

Bosna'nın Kâfi'nin zikredilen müellifler arasında ilk olarak İmparatorluğun bulunduğu vaziyetin kesin tenkidini yapması keyfiyeti tesadüf eseri değildir. Saltanat en yüksek itilâ noktasını bulunduğu zamanlarda, kuvvet ve şaşaası Bosna - Hersek'te sair Balkan ülkelerinden daha kuvvetli olarak ve doğrudan doğruya hissedildiği gibi, inhitat zamanında da yine bu ülkenin coğrafî vaziyeti yüzünden, yeni talihsiz inkişafın emareleri burada en evvel sezil-

[32] Sipahilerin böyle bir vaziyeti kendilerinde sınıf tesanüdü hissini baltıyor ve onları mevcut olan içtimaî nizamın aşikâr düşmanlarıyla işbirliği yapacak ve hattâ haydutların ve yolkesicilerin teşebbüslerine iştirak edecek derceden memnuniyetsizliğe sürüklüyordu.

meğre başladı. *Kâfi*, Bosna - Hersek'teki vaziyetin tahliline dayanarak İmparatorluk hakkındaki hüküm ve mütalâalarını ileri sürmüş ve peyda olmak üzere olan tehlikelere Devlet ileri gelenlerinin dikkatini çekmiştir. Gerileme ve çürümenin alâmetlerini daha XVI. asrın 60. yıllarında sezmiş ve bu asrın sonlarına doğru yaklaşan tehlikeyi işaret etmiştir. Askerî muvaffakiyetsizlikler hakkındaki mütalâalarını ona Macaristan muharebeleri ve Siska altındaki meş'um mağlûbiyet gibi hâdiseler ilham etmiştir. Dağlı kabilelerin, garbî Avrupa'nın Balkan hıristiyanları arasında Türkiye aleyhinde yaymakta olduğu propaganda ve Bosna - Hersek sipahileri arasındaki memnuniyetsizlik alâmetleri, *Kâfi*'nin tespit ettiği müşahedelerin ne kadar doğru olduğunu isbet etmekteydi.

Meselâ 1604 yılında Hersek'te vâki Türkiyeden ayrılma cereyanı sırasında, kendileri de şüphesiz sipahi olan hıristiyan kinezler arasında bir müslüman sipahi de mevcut bulunuyordu. Bu vesileyle yapılan kararnameyi imzalayanlar Avusturya imparatorluğunun hâkimiyetini kabul etmeğe amâde olduklarını ifade ettiler [33]. Bu memnuniyetsizliği bastırıp susturmak için Bab-ı Âlî'nin XVII. asır başlarında Bosnaya kötü şöhretli ve gaddar valileri göndermesi, hiç bir fayda vermedi. Bab-ı Âlî bu ülkede doğrudan doğruya hıristiyan reayanın ayaklanmasından ve dışardan gelecek taarruz tehlikesinden başka saltanatın desteği olan Bosna - Hersek sipahilerini kendisine düşman etmek tehlikesiyle karşı karşıya kaldı.

Bütün bunlar, *ocaklık timar müessesesinin Bosna - Hersek'te ne zaman ve nasıl tesis edildiğini bize anlatan çok kıymetli vesikada* doğrudan doğruya görülür veya sezilir. Bu vesika Sultan İbrahim zamanında (1640-1648) yazılmış olup, 1054 hicri, yani 1644 milâdî tarihini taşıyan bir fermandır. [34]. Bu fermanda Bosna valisi Hüseyin Paşa'nın bir mektupla zaimlerin ve timar sahiplerinin bir arzlarını Der-i Saadete gönderip, Bosna - Hersek eyaletinin civar hıristiyan memleketlerle hem-hudut oluşu yüzünden, zaim ve sipahilerin fetihten beri İmparatorluk uğrunda durmadan düşmanla boy ölçüşüklerinden bahsedildiği zikrolunmaktadır. Yakın geçmişte

[33] *Ciro Truhelka*, Nekoliko mladjih pisama bosnaska gospode pisanih bosanicom (Bosna feodallerinin eski bosnyak (sirilik) harfleriyle yazılı bir kaç muahhar mektubu), Glasnik Zem. muzeja u Sarajevu, XXVI, 1914, s. 478, 19 Ocak 1604 tarihli vesika.

[34] Bu ferman sureti Zagrep Yugoslav İlim ve Güzel Sanatlar Akademisi Şarkiyat kısmı koleksiyonundaki 84 sayılı mecmuada, yaprak 139 v - 140 r, bulunmaktadır.

Budin ve ona tâbi kalelerin muhafazası sırasında içine kapandıkları bu kalelerin korunması için canlarını ve mallarını fedâ etmekle büyük bir kahramanlık göstermişlerdi. Bundan başka Bosna valisi Hasan paşanın şehit düştüğü Siska muharebesinde Bosna - Hersek zaim ve sipahilerinin büyük bir kısmı da saltanatın baht ve şöreti yolunda şehit düşmüşlerdi. Onun içindir ki hem ifa ettikleri hizmet karşılığı olarak hem de şehit düşmüş sipahi ve zaimlerin ocaklarının yıkılıp mahvolmaması için, İbrahim'in babası Birinci Ahmed'in (1603 - 1617) kardeşleri Sultan Osman'ın (1618 - 1622) ve Sultan Dördüncü Murad'ın (1623 - 1640) isdar ettikleri özel fermanla timar ve zeametleri oğullarına ve erkek kardeşlerine tevcih olunmuştur.

Bu fermanlar gereğince bir timar sahibi harp meydanında şehit düştüğü zaman onun zeameti veya timarı oğullarına yahut kardeşlerine verilip ve oğulları ve kardeşleri bulunmadığı takdirde aile ocağına mensup olan akrabalarına tevcihi icap ediyordu. Bütün bunlar timar sahiplerinin şehadeti üzerine ve alaybeyinin arzıyla oluyordu. Böylece sipahi ocakları perakende olmak tehlikesinden korunmuş bulunuyorlardı. Onlar, mükemmel silâhlı ve inzibatlı olarak vâki muharebelerde memleket muhafazasında ve sair lâzım olan işlerde bulunup hizmetlerini doğrulukla ifa ediyorlardı. Halbuki şimdi sipahi ve zaimlerin şehadetleri ve alaybeylerinin arzları nazarı itibara alınmıyarak padişahların emirlerine aykırı bir şekilde mahlûl kalan zeamet ve timarları oğullarına ve kardeşlerine arz olunmadan *ecnebi*'lere tevcih edilmekte ve hattâ, arzlarda sunulan malûmatın icabâtına muhalif olarak, bazı şahıslara timar ve zeametler verilmektedir; öyle ki oğulları ve kardeşleri *hasıl*'lardan mahrum olup ocakları sönüp siliniyor ve böylece İmparatorluğun askerî kuvvetine şiddetli bir darbe indirilmiş oluyordu. Bütün bunlar sarih zulüm ve teaddî idi. Onun içindir ki, Sultan İbrahim bu fermaniyle buna rıza-i şahânesi olmadığını tekrar ifade ediyor ve timar ve zeametleri *ecnebi*'lere değil onların aile ocaklarına verilmek üzere bu fermanı haklarının tasdiki için sipahilere veriyordu. Bundan böyle bu fermana ve evvelden isdar olunan emr-i şahanelere göre amel olunsun. Zaim ve sipahilerin birisi ölüp zeamet ve timarı *mahlûl* olduğu zaman *ecnebiye* verilmeyip aleybeyi, zaim ve sipahilerin birlikte şahadetiyle oğullarına, kardeşlerine veya aile ocağına diğer mensup olanlara arzedilsin ki, böylelikle ocakları korunsun. Fakat, bu vesikanın tahliline girişmeden evvel şunu söylemek lâzımdır ki, Saray - Bosna Şarkiyat Enstitüsü ve Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi-

nin ihtiva ettiği tarih malzemesi arasında, içinde ocaklık timar müessesesi zikredilen XVIII. ve XIX. asırlara ait müteaddit vesikalar mevcut bulunuyor. Bu malzeme arasından timar ve zeametlerin 100 ilâ 150 yıllık bir zaman boyunca bazı ailelerde tevariüs tablosuna arzeden takım takım vesikalar ayırılabilir. Fakat ocaklık timar'dan bahseden veya onu anan vesikalar arasında XVII. arsa ait olanların azlığı göze çarpar. Yugoslav arşivleri için bu hal şaşılacak bir şey değildir. Çünkü bütün vesikalara nazaran XVII. asra ait olanları en azdır. Lâkin XVII. asra ait bir kaç vesika ocaklık timar müessesesini zikretmemekle beraber, onu nakzeder mahiyette değildirler.

Esasen bizim buradaki vazifemiz meselenin ampirik tarafını değil, onun esas noktalarını izah etmekten ve kendini kabul ettiren neticeleri istidlâlden ibarettir [35]. Fakat izahatımızın bu kısmına geçmeden evvel XVII. asır başlarında tesis edilen ve timar sisteminin Bosna - Hersek'teki ilgasına, yani 1839 yılına kadar devam eden bu bölgedeki *ocaklık timar* müessesesiyle daha Osmanlı fetihinden beri Anadolunun bazı mıntıklarında mevcut bulunan *ocaklık topraklar* müessesesi arasındaki farkı belirtmek lâzımdır. Bu ocaklıklar *yurtluk* ismini de taşıyabilirdi. İtaat ve askerî hizmetleri mukabelesinde bir mıntika feodallerinin daimî tasarrufunda bırakılıyordu. Kürd beylerinin toplakları da bu çeşitten idi. Ellerinde beratları vardı. Bunlardan biri ölürse veya muayyen vazife ve hizmetleri edâ etmezse, yurt ve ocağı oğullarına veya akrabalarına verilirdi. Aynı surette Anadoluda bazı aşiret beylerine tevcih edilen ocaklık timarlar Bosna - Hersek'teki ocaklık timarlardan ayrı bir şeydir. Ölümleri veya lâzım olan vazifeyi ifa etmemeleri halinde timarları aşiret reisliği ile beraber oğullarına veya akrabalarına verilirdi. Anadoludaki zikredilen ocaklık topraklar ve ocaklık timarlar hükümet merkezine karşı bir hiyanet vukuunda bile aynı ailede kaldığı halde bu husustaki vaziyet Bosna - Hersekte aynı şekilde değildi. Orada timar bir hiyanet vukuunda aileden alınırdı.

Hammer, belki de aradaki bu farkı bilmediği için, sözü geçen Bosna - Hersek beyleri ile Kürt beyleri arasındaki mukayeseyi yapmıştır. Halbuki, bu müesseselerin her birisi ayrı ayrı şartlar altında meydana gelmiş ve inkişaf etmiştir. Anadoludaki ocaklı timar sistemi ile aşiret teşkilâtı arasındaki uyuşmanın sonuncusudur. Bosna - Hersek'teki *ocaklık* ise hükümet merkezinin bu müessese

[35] Hazırlanmış bulunduğumuz etüdde bu tahlili vereceğiz.

ile timar sistemini kurtarmak ve böylece Osmanlı İmparatorluğunun mühim bir eyaletinin askerî kuvvetini sağlamlaştırmak yolundaki teşebbüsünün sonucu idi. Timar sisteminin Bosna - Hersek'teki inkişafının tetkiki, bu sistemin tereddidi neticesi olarak, daha XVI. asırda timarların gaspedildiğini ve alınıp satıldığını göstermektedir. Ocaklık timar müessesesinin gedik timarlarını da kapsadığını bile varkuvvetle müdafaa etmenin icap ettiği XVIII ve XIX. asırları bir tarafa bırakalım. XVI. asır sonlarında ve XVII. asırda fütuhâta müncer olmıyan harbler, *mazul* sipahileri için yeni timarlar temin edemiyordu. Görülüyor ki, ocaklık timar, timar sisteminin tam sür'atli bir şekilde çürümeğe yüz tuttuğu ve İmparatorluğun askerî sahada tedafüî vaziyete geçmeğe başladığı bir devrin müessesesidir. Ocaklık timar müessesesinin gedik timarlarını da kapsadığını ve böylece onların bağlı bulunduğu mevkilere de kendi damgasını vurduğunu zikretmek lâzım gelir.

Skariç'in, sözü geçen «Bosna sipahilerinin 1711 deki yoklama defteri» adlı eseri, timarların ne kadar mühim bir kısmını kethüdalar, müteferrikalar, casuslar ve sairleri gibi Bosna - Hersek Paşa Divanı memurlarının tasarruf ettiklerini sarahaten göstermektedir. Bu mevkiler ocaklık timar ve zeametler müessesesi dolayısıyla zamanla Bosna - Hersek asillerinin ellerine geçiyor ve böylece bu ülkede idarî nüfuzları da artıyordu. Timar sistemi, aslı bu eyaletten olmıyan sipahilere ve sipahi namzetlerine kapılarını gün geçtikçe daha fazla kapıyordu. *Mazûl* ve *eli emirli* tabirleri Bosna - Hersek'te timar ve zeamet tevcihlerinde daha az duyuluyordu [36]. Timar toprakları sipahi ailelerinin kapalı dairesinde tedavül etmeğe başlıyor ve bu daireden hariç olan her şahıs yabancı yahut o devrin sık sık kullanılan tabirile *ecnebi* addediliyordu. Bütün bunların sipahi ailelerinin maneviyat ve zihniyetine nüfuz etmesi ve Bosna - Hersek sipahileri arasında sınıf an'anelerinin kuvvetlenmesine müsait şartlar yaratması tabî idi. Bu sınıfın İmparatorluk muhafazasında kendi rolünün ehemmiyetini kavraması neticesi olarak doğan sınıf şuurunu, ifadesini bilhassa Bosna - Hersek serhad mıntıklarında *ocak-zâde* tabirinde bulunuyordu. Fakat bununla beraber ben şimdiye kadar Türk menbalarının hiç birinde Bosna - Hersek timar sahiblerinin kendi topraklarına fetihtenberi tasarruf ettiklerine dair bir iddiaya rastlamadım. Bu hususta en fazla kullanılmış olabilen «ka-

[36] Bunun yerine *mülazim* tabirine raslıyoruz. Bu tabir yerli sipahi ailelerinin mensuplarına taallük eder.

dimden beri» ve «eben 'an ceddin» tâbirleridir. Halbuki, Bosna - Hersekteki ocaklık timar ve zeametlerin iktisat vadisinde olan ehemmiyet ve tesir şümülü hakkında mütalâalarımızı gözönüne sürmeden evvel, ocaklık timar mefhumunun tatbikat sahasında bilhassa fazlasile zayıf olan merkez-i hükûmetin isdar ettiği yeni fermanlarla gitgide genişlediğini ve *timarların verasetine oğullar, kardeşler ve yakın akrabaların mevcut bulunmamaları halinde uzak yerlerde oturan ve hattâ yakın olmayan akrabaların da iştirak ettiklerini* söylemek lâzım gelir. Henüz bir timara mutasarrıf veya bir şekilde bir *hasıl* yiyen, yahut sınıfını bırakarak bir san'atla veya buna benzer diğer iktisadî bir faaliyetle meşgul olan ve kezâ böyle bir timarla alâkası kalmadığını ifade eden bir şahsın ocaklık timar müessesesinden istifade hakkını kaybetmesine dair mantikî bir kaide vardı. Bir timarın tevarüs edilmesi eski sahibinin beratına ve timarı tevarüs edecek kimsenin ona yakın veya uzak akraba olması deliline istinâden olabilirdi. Bütün bunlar sınıf mümessillerinin kontrolü altında bulunuyor ve timar tasarrufu hususunda büyük dâvaların vuku halinde bu dâvalar Bosna - Hersek vilâyet divanında bu ülkenin sancak aleybeylerinin ve ileri gelen zaim ve sipahilerinin huzurunda görülüyordu.

Ocaklık timarlara dair vesikaların tahlili *bu müessesenin her şeyden evvel timarların bütünlüğünü sağlaması* lâzım geldiğini gösterir. Bundan dolayı ocaklık timar hakkındaki her vesikada timarın parçalanmaması, yani *mutasarrıflarının sayısına bakılmıyarak muayyen mükellefiyetleri olan bir timar ünitesi sayılması, ocaklık timarların şartlarından biri olarak ileri sürülüyor*. Fakat büyük zeametlerin bütünlüğünün, yani *icmal*'inin bozulup mevcut olan *kılıç*'inin yanında diğer bir *kılıç* teşkil edilmesi bazan vaki olabilirdi. Bilhassa zeametın bir aile dahilinde taksimi ile zamanla vücuda getirilen iki uzak akraba kolu arasında iki parçaya ayrılması ve dâvanın bir zeametden iki *kılıç* yani iki timar teşkil edilmesi suretile kullanılması halinde bu keyfiyet vâki oluyordu. Alelâde timarlara nazaran ocaklık timarlarda *diğer bir değişiklik* de, klasik kaidelere riayet edilmiyerek, bütün timarın vefat etmiş sipahinin oğulları tarafından tevarüs edilmesidir. Timarlılar için bu bir nevi ta'viz teşkil ediyordu. Timar ve zeametlere giren toprağın miktarı çok mahduttu. Fetihler zamanı geçmiş bulunuyordu. Yeni toprak sahalarının ziraate açılması çok ağır bir surette ve çiftlik sahiblerinin imtiyazları ve tefevvuku şerâiti altında olarak icra edilmekteydi. Ancak küçük bir timarın ocaklık timarlara ait kaideler gereğince sahipsiz

kalması halinde sahibinin hasılatının artırılması için başka bir timara katılması mümkündü. İki şahsın bir timarın tasarrufuna iştirak etmeleri ve onlardan birinin ocaklık timarlara mahsus kaideler gereğince varis bırakmadan ölmesi halinde timarın *mahlûl* kalan bu kısmını herkese tercihan müsterekinin hakkı oluyordu.

Burada ocaklık timarların taksimlerinin ve birleşmelerinin bütün müteaddit misallerini sayacak değiliz. Fakat bunun arkasında çok defa — velevki bir aile ocağının mahdut dairesi dahilinde olsun — timar tasarrufunun çok canlı iktisadî mobilitesi gizlendiğini tesbit edebiliriz. Umumî olarak malûm olan klasik *kasr-i yed*, yani timardan feragat tabirine ocaklık timarlara dair vesikalarda sık sık rastlanıyor ve bunun arkasında bir iktisadî muamele, yani bazı hizmetler veya kombinezonlar mukabelesinde timarların satılması veya tefviz olunması, çok defa gizli bulunuyordu. Kasr-ı yed'in arkasında çok defa ecnebiler yani, ocaklık timarlara dair kaideler gereğince, timar tevarüsüne hakkı olmıyanlar lehine varisleri bulunmıyan timar sahibinin kendi nâmına veya ocağının yani timarının tasarrufuna iştirak edenlerin nâmına yapabildiği iktisadî bir transaksion saklı bulunuyordu. Timarların satılmış oldukları meblâğı zikrederek kars-ı yed'in mahiyetini açığa vuran bazı vesikalara rasgeldim [37]. Bu keyfiyet kars-ı yed'in umumiyet itibarile Osmanlı timar sistemindeki mahiyetini izah eder ve aynı zamanda satılması veya rehine konulması caiz olmıyan toprakların maskeli bir surette ticaret mevzuu haline getirildiğine işaret eder. Merkez-i hükûmet kuvvetinin zayıfladığı ve sipahilerin iktisadî bakımdan, yani toprak tasarrufu bakımından timar karşısındaki vaziyetinin değiştiği muahhar zamanlarda kullanılan bu *maske*'nin lüzumsuzluğu yüzünden kalkması neticesinde şe'niyetin bütün çıplaklığı ile kendisini gösterdiği çok defa vâki oluyordu.

Yukarıda zikretmiştik ki zannımızca Osmanlı timar teşkilâtında, rüşvete kapılan idare mekanizmasının yardımile vâki olan muamelelerin ve timarların alınıp satılmasını çok defa maskeliyen *mazûl*'-

[37] Saray Bosna'daki Gazi Hüsrev Bey kütüphanesinde bulunan ve 2 numarasını taşıyan hicrî 964 tarihli Saray Bosna kazası sicilinde s. 330, şu kayd mevcuttur. Timar sahibi Cafer ibni Hasan Pervane ibni Abdullah adında bir sipahiden 240 altına bir timar almıştı. Mezkûr timar başkasına tevcih edildiğinden Cafer timarı satan sipahinin almış olduğu parayı kendisine iade etmesini talep etmiştir. Muahhar devir için Saray Bosna Şarkiyat Enstitüsü koleksiyonundaki 480 sayılı vesikaya bakınız.

ler müessesesi ocaklık timar sistemi için varid değildi. Bu olay burada başka bir manzara şeklini almıştı. Manastır kadı sicillerinin gösterdiği Makedonyadaki *sepet timarlarına* benzer timarlar meydana geliyordu. Nüfuzlu şahısların meselâ alaybeylerin, rüşvet düşkününü idarî mekanizmanın yardımıyla maiyetlerindeki adamlar veya ismi mevcut, cismi nâ-mevcut şahıslar namına beratlar çıkarmak suretile ellerinde on ilâ yirmi timar biriktirdikleri vâki oluyordu. Bu timarın tevarüs vaziyetini sahteletirecek ve böylece tasarruf ettikleri timarların sayısını arttıracak derecede cür'et gösteriyorlardı [38]. Sipahi aileleri timarlarına müteveccih olan bu gibi tecavüzleri karşılamak için ocaklık timarlara ait normalardan istifade ederek var kuvvetleriyle mücadele ediyorlardı. Zannımca bu zamanda timarlar için mücadele daha derin bir iktisadî menfaat gözeten bir mücadelenin mahiyetini taşıyordu. Yani timarlar şimdi ocaklık timar müessesesi şeraiti altında olarak reaya sınıfının istihsal artığını gözeten yarışa iştirak bakımından sahipleri için çok daha müsait idi. Bu yarışın, Bosna - Hersek'teki timar sisteminin daha evvelki inkişaf safhasında da olduğu gibi, başlıca iki yolu vardı. Çiftlik teşkil etme yolu ve sipahinin, timarı dahilindeki *hassa* toprağının, yani kendisinin bizzat ziraat edebildiği yahutta başkasına ziraat ettirebildiği toprak olarak, klasik Osmanlı kanunları gereğince, kendisine tayin olunan toprağın genişletilmesi yolu. Şimdi ise *hassa* toprağının yahut *beğlik* toprağının devamlı tasarrufunda idi ve böylece bu oluşun yolları daha mütenevvi ve çeşitli olup, iktisadî menfaati sipahi için yani mensub olduğu ocak için kat'i ve bariz idi.

Bu hal alelâde timarlarda böyle olmuyordu, zira sipahinin *hassa* toprağı genişletmek yolundaki uğraşması ve iktisadî mesaisi, timarının başka bir sipahinin eline geçmesiyle boşa gidebilirdi. Ocaklık timar sisteminde sipahi, bir üçüncü şahısla anlaşarak ve sipahinin tapu isdar hakkına dayanarak timarının en iyi toprağını bu şahsa tefviz etmek ve müteakiben onun bu araziyi sipahinin karısına, biraderine ve sair akrabasına satması üzerine toprağın sipahinin mevcut olan *hassa* toprağına sessiz sedasız arazi katılması suretile *hassa* toprağının genişletilmesinin gayr-ı meşru taraflarını maskeliyebilirdi [39]. Bu gibi olaylarda çiftlik teşkil etme oluşu, *hassa* toprağının genişletilmesi oluşuna tamamen eşit olabilirdi.

[38] Meselâ, Hersek sancağının sabık alaybeyi Ebu Bekir bu suretle 13 timara el koymuştu, aynı yer, vesika 1377, 1-2.

[39] Aynı yer, vesika 832.

Sipahilerin, timarlarında yapabildikleri müteaddit hile ve davereler türlü türlü görünüş şekilleri alabilirdi. Bütün bu vaziyetin anahtarı arazi-i mirîye hakkındaki klasik Osmanlı kanunlarından intikal eden *hakk-ı tapu* idi. Eski ve fiiliyat sahasında tesbit olunmuş bulunan çiftlik teşkil etme yolu dahi sipahilerin, ocaklık timar müessesesinin mevcudiyetinin yarattığı şartlar dahilinde olarak, reaya sınıfının istihsal artığının paylaşılmasını hedef tutan mücadeleye daha büyük bir ölçüde iştirak etmelerini mümkün kılıyordu. Burada *hakk-ı tapu* anahtar rolü oynamaktaydı. Reayanın istihsal artığını paylaşmak hususundaki mücadeleye diğer iştirak edenler karşısında sipahi sınıfının tesanüdü kendini gösteriyordu.

Muazzam bir ölçüde çiftlikler teşkil eden bir kaç büyük aile göze çarpar. Yukarıdaki nokta-i nazarımız için misaller zikretmek ve zeamet ve çiftliklerinin müşahhas tahlili misaliyle ocaklık timarların çiftlik teşkil etme oluşunun sıkı ilgisi olduğunu göstermek için Bubi - zâdelerin, Cenneti - zâdelerin ve sairlerin burada anılması kâfi gelir [40]. Bundan dolayı *sipahiler hatta kısa veya uzun bir zaman için timarlarının hasıllarını sattıkları vakit tapu haklarını kendileri için kıskançcasına muhafaza ediyorlardı.*

Kendiliğinden anlaşılır ki, bütün sipahiler ve bütün sipahi aileleri çiftlik teşkil etme mücadelesine aynı muvaffakiyetle iştirak edemezlerdi. Bu mücadele türlü türlü şerait ve hususlara bağlı idi. Böylece bu yolda sipahi sınıfı dahilinde bir farklılaşma vaki oluyordu. Zikredilen mücadelede geri kalan ve böylelikle sözü geçen farklılaşmayı daha derinleştiren sipahiler üzerine tazyik icra eden çiftlik sahiplerinin timar sahiplerine fefevvuku zamanla gitgide daha çok meydana çıkıyordu. Çiftliklerin ehemmiyeti Bosna - Hersekteki müteaddit timarların bir çiftlik ismi taşımasında görülür. *Skariç*'in sözü geçen «Bosna sipahilerinin 1711 deki yoklama defteri» bunu sarahaten göstermektedir. Çiftlik sahiplerinin tefevvukuna Bosna - Hersek'te toprak alınıp satılmasına dair bazı muahhar zamanlardaki vesikalar işaret etmektedir. Bu vesikalarda, toprak alınıp satılmasının ancak doğrudan doğruya sipahinin kontrolü altında olarak ve asıl metindeki imzasıyla icra edildiği *tapu tezkiresi*'nin *klasik ifade ve tertip şekline bile riayet olunmuyor. Burada sipahinin yerini çiftlik sahibi işgal etmiştir* ve artık satın alanın topraklarına hiç kimse tarafından müdahale edilmeyeceğine ve onun bu topraklardan engelsiz istifade edebileceğine dair garanti vererek *tapu*

[40] Buna dair bir çok vesikalar Saray Bosna Şarkiyat Enstitüsü ve ayrıca Cennetizâdeler için Gazi Husrev bey kütüphanesinde mevcuttur.

tezkiresinin klasik şemasını kendi imzasile tasdik etmektedir : Sipahinin imzası ise icra edilen muameleye kendisinin de muvafakat ettiğini ifade eden ve metnin tasdiki olan haşiye şeklindeki bir - iki cümlelerin altında ve ancak tezkirenin kenarında göze ilişmeyen, mütevazi bir yerde bulunmaktadır. Bazan da sipahiler, kendilerine ait olan hasılı vermek istemiyen ve dolambaçlı resmî lisan tabirile *ashab-ı alâka* diye adlandırılan küstah ve aç gözlü çiftlik sahipleriyle hususî ahitnâmeler akdetmek mecburiyetinde bile kalıyorlardı [41].

Tabiidir ki, ocaklık timarlar rejimi dahilinde ve gün geçtikçe hızı artan çiftlik teşkil etme oluşu şeraiti altında hıristiyan timarlarının bakiyesi olan *kinez timarlarının* akibeti, bazı istisnâlar hariç olmak üzere, önceden tayin etmiş bulunuyordu. Bizzat Bosna - Hersek timar sisteminin durgunluğu, timar topraklarının tevsiî imkânsızlığı ve köylü istihsalinin artığının paylaşılması hususundaki şiddetli mücadeleye azamî derecede çiftlik teşkil ve beylik toprağı tevsi etme yolu ile her vasıtaya baş vurulan iştirak temini yarışı kinez timarlarını mahva mahkûm ediyordu. Diğer sebeplerden başka bu oluşun, ahlâkî sebeplerini dinî izahlarda da aramak lâzımgelir.

Timar sisteminin Bosna - Hersek'te çoktanberi kaldırılmış bulunduğu ve sabık timar sahiplerinin ve ahfadının ortadan kaldırılması mukabelesinde olarak *bedel-i hasıl* diye nakdî taviz aldıkları zamana ait bir vesikada bir hıristiyan ailesinde babadan oğula tevariüs suretiyle geçtiği söylenen bir timara rasgeldim. Hasılı 3000 akçe tutan ve Hersek livasında Osaniça nahiyesinde bulunan bu timara müteallik berat ve timarlar 1234 hicrî yani 1819 milâdî yılında eşkiya tarafından gaspedilmiştir. Bundan dolayı bu timara tasarruf edenler ondan mahrum kaldıktan sonra, zikredilen timarın sahibinin ahfadından Dimitri veld-i Tomaş elinde bir kaç berat ve ilâm bulunduğu halde hakkını talep etmiştir. Halbuki Bosna - Hersek Defterhânesinin 1243 hicrî senesinde yani 1827 - 8 milâdî yılında vâki olan yanması sebebiyle vilâyetçe bu timara ait her hangi bir kayıt bulunamadı. Bundan dolayı 1260 hicrî 1844 - 5 milâdî yılındaki İstanbul'da Merkez Defterhânesinden Dimitrinin söylediklerinin sahih olup olmadığı tahkik olunması talep edildi. Fakat sözü geçen kayıtlar Merkez Defterhanesinde bile bulunamadı. Zikredilen malûmatı ihtiva eden vesika 1286 hicrî yani 1859 milâdî senesi tarihini taşımaktadır. Berat ve tezkirelerin, hem hıristiyan hem de müslüman olmaları ihtimal dahilinde bulunan eşkiya tarafından ya-

[41] Saray Bosna Şarkiyat Enstitüsü, vesika 4227.

kılması vak'asının izahına geçilmeksizin, sadece bir hıristiyan timarına ait ve her halde istisnaî mahiyette olan bu hâdisenin misalinde hıristiyan timarlarının kaçınılmaz ilgasına işaret etmek ve hattâ timar sisteminin tamamen kaldırılmasından sonra bile bir hıristiyan timarının hasılatının tanınmasına dikkati çekmek isteriz [42].

Bosna - Hersek'teki Osmanlı hâkimiyetinin son zamanında çiftlikler timarlara mutlak bir surette tefevvuk ediyordu. Bu keyfiyet bazı bey ailelerinin fevkalâde kuvvet ve nüfuz kazandıkları Bosanska Krayina'da yani Batı Bosna ucunda bilhassa görülür. İşte meselâ, *kaptanlık* mevkiini elde eden ve bazı mümessilleri Avusturya ve Venedik ile vaki muvaffakiyetsiz harbler neticesinde eski sahası yarı yarıya küçülen Kilis livasının mirimiran mevkiini işgal eden *Kulen-zâdeler*. Bu ailenin bazı kuvvetli mümessilleri *merkez-i hükûmetten çiftlikleri için temlik-nâmeler istemiş ve almışlardır da*. Böylece 1198 hicrî yani 1784 - 5 milâdî yılına ait bir kaynakta Salih Paşanın çiftliklerinin temlik-nâmesi ve kezâ bu çiftlikleri tevarüs eden oğlu Mahmut Paşanın temlik-nâmesi zikrediliyor. Aynı seneye ait diğer bir vesika da görülür ki, Mahmut Paşanın yalnız bir çiftliği 24.000 akçelik *filori resmi*'ni ihtiva eder. Zeamet sahipleri olmakla beraber bu ailenin azâları kendilerinin *zaim* değil, *ashab-i çiftliğân* olduklarını söylüyorlar. Bu keyfiyet, Cısr-i Kebir yahut diğer nâmile Kulen-Vakuf kaptanı olan Kulen-zâde Mehmed Beyin, bu kalenin mustahfızlarının tasarruf ettikleri ve *filori resmi verilen toprakların sipahisi* sıfatile, ödemek istedikleri hasıl'dan fazla bir hasıl vermemeleri halinde, ziraat ettikleri toprakları onlardan alacağına dair tehditler savurmasına mani olmamıştır. Diğer taraftan Kulen-zâde İsmail Beyin Voceniçe köyündeki çiftliğinde bulunan çiftçileri arasında Kulen - Vakuf kalesinin muhafızlarına da rastlıyoruz [43].

Kuvvetli bir bey ailesinin mazisine ait bu bir kaç detay, eskiden alelâde sipahi ailelerinin, sipahi aileleri olmak sayesinde değil, kuvvetlerini ve namlarını, köylü istihsal artığını hedef tutan yarışa muvafakatiyle iştirak etmiş olmak sayesinde kesbedecek olan büyük feodal aileleri mertebesine yükselişlerinin ne çetin ve şiddetli mücalele safhaları neticesi olduğunu göstermeğe kâfidir.

Bu oluş gördüğümüz gibi, dış görünüşü itibarile çok defa ka-ba fizikî bir şiddet, vicdansızlık ve gasp şeklini alıyordu. Sipahi sı-

[42] Aynı yerde : vesika 2117.

[43] Bu malûmat Şarkiyat Enstitüsündeki 79 sayılı mecmuadan alınmıştır.

nının kesafetini kuvvetlendiren ve onun sözü geçen oluşu, müsait şartlar altında iştirakini mümkün kılan *ocaklık timar* müessesesi sayesinde ki bu yarışta bu sınıf arslan payını almıştır.

Kendiliğinden anlaşılır ki, *sipahi sınıfının mahv ve izalesi ile biten bu oluş sonunda* bu sınıfın mümessillerinin akibeti başka başka oldu. Bu sınıfın bir kısmı büyük çiftlikler ve beylik topraklar sahibi aristokrat beyler ve ağalar zümresi halini almışken, bir kısmı köylülere karışıp gitmiş, üçüncü kısmı ise sanatçı, tüccar ve sair olarak şehir hayatına dahil olmuştur. Timar sisteminin kaldırılmasını müteakip sabık timar sahiplerine veya varislerine timar hasıllarının bir nevi *bedel*i olarak muayyen bir rantın tediyeye olunduğu zamanlara ait vesikalar bunun hakkında çok kıymetli malûmat vermektedirler [44]. Timar hasıllarını şimdi devlet topluyor ve Bosna - Hersek eyaleti sancaklarının merkezlerinde bulunan mal sandıkları vasıtasile sabık timar sahiplerine istihkaklarını ödüyordu. Böylece Osmanlı feodalizminin köhneleşmiş, zamanı geçmiş bir şekli olan timar sistemi ortadan kaldırılmış oldu. Fakat bu keyfiyet, feodalizmin nihaî kaldırılışı demek değildi. O, çiftçi ile çiftlik sahibi arasındaki münasebetlerde yaşamağa devam etti.

[44] Buna dair bol malzeme Şarkiyat Enstitüsünde bulunur.